

Abortus in België 1880-1940¹

KAREN CELIS

Licentiate in de geschiedenis
KU Leuven

1. INLEIDING

De lange negentiende eeuw vormde een cesuur in de geschiedenis van de vrouw. Het ontstaan van een nieuwe werk- en leefwereld die ten gevolge van de Industriële Revolutie, de liberalisering en het feminisme ging gepaard met geboortenbeperking. De bestaansonzekerheid van de vroeg-industriële arbeider was groot en het arbeidersbudget klein, zodat vrouwen en kinderen dienden bij te dragen tot het gezinsinkomen. De natuurlijke vruchtbaarheid was een hinderpaal voor een aan de nieuwe economische en sociale noden aangepast leven. Bovendien was het meesterschap over het eigen lichaam een belangrijke stap in de richting van vrouwenemancipatie. De negentiende eeuw verschafte vrouwen redenen om aan geboortenbeperking te doen. Emilie Claeys, leidster van de Vlaamse socialistische vrouwenbeweging, sprak zich reeds in 1894 uit voor "*moederschap naar keuze*" in de brochure *Een ernstig woord aan de vrouwen*. Het gemiddeld aantal kinderen per vrouw daalde effectief omstreeks 1880.

De vruchtbaarheidsdaling was een onderdeel van de brede demografische transitie in heel West-Europa. Tussen 1880 en 1910 vond er een vruchtbaarheidsdaling plaats in alle Belgische provincies met uitzondering van Limburg (Lesthaeghe, 1977, 114). Vanaf de jaren 1866 geraakten de contraceptieve methoden in gebruik in Henegouwen en Namen; nadien werden ze respectievelijk gebruikelijk in de rest van Wallonië, de Vlaamse geürbaniseerde streken en uiteindelijk ook op het Vlaamse platteland² (Vandenbroeke, 1978,

¹ In dit artikel worden de voornaamste resultaten weergegeven van onze licentiaatsverhandeling *Abortus in België. 1880-1940*, met Prof. Dr. Leen Van Molle als promotor (KUL, Dept. Geschiedenis, 1994).

² Een vruchtbaarheidscoëfficiënt van minder dan 0,7 is een indicator voor het toepassen van geboortenbeperking. De globale vruchtbaarheidscoëfficiënt voor België dook onder de 0,7 omstreeks 1900.

145). De toen toegankelijke geboortenbeperkende middelen zijn snel opgesomd: het condoom, coïtus interruptus en onthouding. Het condoom bestond, maar het gebruik ervan bleef beperkt tot de elite. De publieke opinie bleef een condoom associëren met prostitutie en venerische ziekten; het gebruik ervan binnen het huwelijk werd niet respectabel bevonden. Coïtus interruptus ("Franse methode") was in die tijd de belangrijkste contraceptieve methode. Onthouding werd populairder vanaf de ontdekkingen van Ogino-Knaus in 1930, waardoor algehele onthouding kon vervangen worden door periodieke onthouding. Globaal genomen ging men in België dus over op seksueel minder bevredigende methoden om het geboortecijfer te drukken. Het neomalthusianisme, een beweging die ijverde voor de veralgemening van contraceptieve middelen, vond relatief laat ingang in België. Zo is het vóór 1900 onmogelijk om er van een neomalthusiaanse bond te spreken. Het neomalthusianisme kwam niet ten volle tot ontwikkeling door tegenwerking van katholieken en socialisten (Stengers, 1971, 1126).

Secularisatie, industrialisatie, urbanisatie, mobiliteit en feminisme hebben in de tweede helft van de negentiende eeuw een remmende invloed op de vruchtbaarheid uitgeoefend. Aan de wens van geboortenbeperking kwamen de inefficiënte, seksueel onbevredigende voorbehoedmiddelen en de gekortwiekte neomalthusiaanse aktie slecht tegemoet. Heeft abortus de falende contraceptie aangevuld waar deze tekort schoot?

In tegenstelling tot abortusproblematiek in de naoorlogse periode die ruim bestudeerd werd en waarvoor er sinds de legalisatie officiële cijfers verzameld zijn, is er weinig onderzoek verricht naar de abortuspraktijk in België in de periode 1880-1940. Dit hiaat werd door verschillende gezaghebbende historici en demografen als Els Witte, Philip van Praag, Jean Stengers, Ron Lestheage en Chris Vandenbroeke, aangewezen. Dit artikel tracht een deel van het hiaat op te vullen en wil aantonen dat er in België in de periode 1880-1940 een florerende abortuspraktijk heeft bestaan en dat deze een wezenlijk onderdeel van de vrouwencultuur is geweest. Tegelijkertijd wordt gepeild naar de reacties (pro en contra) die door de abortusplegingen werden uitgelokt.

2. DE ABORTUSREVOLUTIE IN WEST-EUROPA

Vanaf 1880 steeg het aantal abortussen in West-Europa in die mate dat historisch-wetenschappelijke studies van een "abortusrevolutie" gewag maken³ (Walkowitz, 1993, 351 en Schorter, 1983, 191). Deze abortusrevolutie stelde op een aantal vernieuwingen in abortieve technieken en abortieve medicijnen. Het merendeel van de nieuwe abortieve technieken bestond reeds in de algemene geneeskunde en verloskunde en vond op het einde van de negentiende eeuw de weg naar de abortuspraktijk. De belangrijkste vernieuwingen waren de punctie van de vruchtwaterzak, inspuiting van vloeistoffen in de uterus en het curetteren. Naast de nieuwe technieken vonden ook een aantal nieuwe medicijnen ingang. De nieuwe geneesmiddelen gingen de traditionele kruiden⁴ verdringen als gevolg van het verbroken contact tussen de plattelandstraditie en de stedelijke "moderne" vrouwencultuur. Het meest in het oog springend onder de nieuwe abortiva waren arsenicum, fosfor en lood. Na de Eerste Wereldoorlog werden kinine en apiol, een substantie die in peterselie te vinden is, "populaire" abortiva.

Ten gevolge van de meer nauwgezette sterilisatie, de verbetering van de instrumenten en de nieuwe abortiva zou rond 1930 de kans op overlijden aan de gevolgen van een abortus teruggebracht zijn tot 0,1%. Het percentage vrouwen binnen het Westeuropees stedelijk milieu dat tussen de jaren 1900 en 1940 een abortus liet uitvoeren zou zeer groot geweest zijn: de verhouding abortus-volbrachte zwangerschap wordt voor deze periode geschat op 1 abortus tegen 4 voldragen zwangerschappen (Schorter, 1983, 196).

3. BELGIË: GEEN ABORTUSVRIJ EILAND

Volgens de Belgische strafwet was abortus strafbaar. Debatten in Kamer en Senaat, talloze publikaties van katholiek signatuur tegen abortus en zelfs een herderlijke brief van kardinaal Mercier, bevatten echter voldoende aanwijzingen voor het bestaan van een abortuspraktijk in België. Zoals elders in Europa, zullen er ook in België vele vrouwen zichzelf geaborteerd hebben en circuleerden er geheime recepten. Jammer genoeg is deze realiteit nauwelijks

³. Schorter kwam tot de conclusie dat globaal genomen het percentage zwangerschappen dat eindigde in abortus provocatus steeg van 2% in 1850 tot 15% in 1940; 1880 was het startpunt van de evolutie van een sterk groeiend aantal abortussen.

⁴. De vier meest gebruikte abortieve middelen vóór 1880 waren *Claviceps Purpurea*, een zwarte spitse paddestoel die op stengels van aangetast graan groeit, *Ruta Graveolens*, *Tanacetum Vulgare* en *Iuniperus Sabina*. Van deze drie laatste planten kon een olie vervaardigd worden die een rechtstreekse uitwerking had op de baarmoederspier.

nog te vatten. Het historisch onderzoek kan enkel terugvallen op echo's van de feiten. Deze echo's waren aanwezig in veelsoortige bronnen, maar vele hiervan zijn weinig geschikt om door te dringen tot de reële omvang van het probleem aangezien ze kaderden in felle campagnes tegen vruchtafdrijving en voorbehoedmiddelen.

In dit artikel wordt getracht om de Belgische abortusrealiteit langs drie invalshoeken zo volledig mogelijk te reconstrueren, al verhinderen de illegaliteit en de taboesfeer waarin de vruchtafdrijvingen plaatsvonden een exhaustieve weergave. De taboesfeer was echter niet zo absoluut: op de laatste pagina's van socialistische en liberale kranten werd tot in de jaren '20 frequent geadverteerd voor vroedvrouw-aborteuses en abortieve produkten. De inhoud en de evolutie van het aantal annonces en de frequentie waarmee ze verschenen, worden vanaf 1880 om de tien jaar geanalyseerd in de liberale kranten *L'Etoile Belge*, *La Flandre Libérale* en *Le Soir*, de socialistische kranten *Vooruit* en *Le Peuple* en de katholieke kranten *Het Volk* en *Le Bien Public*.

Het relatieve hoge aantal advertenties voor vroedvrouw-aborteuses leidde tot de vraag naar de verhouding legale versus illegale activiteiten van de vroedvrouwen. Via een berekening van het aantal vroedvrouwen per 1000 inwoners en een berekening van het aantal geboorten per vroedvrouw (bezettingsgraad) wordt een antwoord op deze vraag geformuleerd. De ongediplomeerde vroedvrouwen zijn hoogstwaarschijnlijk niet opgenomen in de gehanteerde tellingen, wat de waarde van de conclusies enigszins relatieveert. Onder deze beperkende omstandigheden worden enkele hypothesen geformuleerd over de activiteiten van de vroedvrouwen in de periode 1880-1940.

Een derde bron die meer informatie over de abortuspraktijk verschafte, waren de gerechtelijke dossiers. In totaal werden vierenzeventig correctionele dossiers onderzocht van zaken die tussen 1891 en 1938 voorkwamen voor de Rechtbanken van Eerste Aanleg van Antwerpen en van Gent en van het Hof van Beroep van Gent.⁵ Een inherente beperking van het gebruik van abortusdossiers als toegang tot de abortuspraktijk, is dat het aantal vervolgingsdossiers slechts een fractie is van het aantal gepleegde abortussen. Bovendien

⁵. We consulteerden enkel dossiers uit Vlaanderen aangezien het binnen ons tijdsbestek niet mogelijk was de toestemming te verkrijgen van de bevoegde procureurs-generaal van de Waalse rechtbanken. Om dit te compenseren werden tevens gegevens geput uit twintig andere gerechtszaken die vermeld zijn in het repertorium Jamar, *Répertoire décennal de la jurisprudence Belge contenant l'analyse de toutes les décisions rendues en Belgique*, dat verwijst naar verdere informatie over abortuszaken in de periode 1880-1940 in o.a. *Jurisprudence de la Cour d'Appel de Liège*, *Pandectes Périodiques*, *Pasicrisie Belge*, *Revue de Droit Pénal et de Criminologie*, *Journal des Tribunaux*, *La Belgique Judiciaire* en *Jurisprudence des Tribunaux de Première Instance*.

werden slechts een willekeurige 5 tot 10 procent van de dossiers bewaard. De geseponeerde en niet-vervolgde abortuszaken zijn niet opgenomen in het onderzoek. De vaststellingen op basis van de gegevens uit de dossiers worden steeds gedaan vanuit dit beperkte gezichtsveld en zijn dus niet representatief voor de hele Belgische abortuspraktijk. Dit neemt niet weg dat er waardevolle informatie uit de gerechtelijke dossiers gedistilleerd kon worden.

3.1. De advertenties voor vroedvrouw-aborteuses

De reclame voor vroedvrouw-aborteuses gebeurde omwille van de illegaliteit niet in expliciete bewoordingen, met tot gevolg dat er een interpretatieprobleem opdook. Zo luidde de annonce van Madame Lang in *L'Etoile Belge* op 9 september 1888:

“Mme LANG accoucheuse diplom. pension. CONSULTATIONS SECRET”

Om een dergelijke advertentie te interpreteren als een advertentie voor een aborteuse kunnen verschillende redenen aangebracht worden. Vooreerst zijn er de talrijke eigentijdse verwijzingen naar die “dubbelzinnige annonces voor vroedvrouwen”⁶ in de campagnes tegen geboortenbeperking; in de Kamer werd gewag gemaakt van “aankondigingen ... waarbij werden aanbevolen of aangeprezen hetzij middelen tot vruchtafdrijving of niet-bevruchting; hetzij huizen waar die praktijken worden uitgeoefend en waar de middelen daartoe verkrijgbaar zijn. Er zijn dagbladen die zich tot dezer bekendmaking lenen ...”⁷ De eigentijdse literatuur verschaft de mogelijkheid om bepaalde aankondigingen voor vroedvrouwen als reclame voor aborteuses te ontmaskeren. In het *Bulletijn van de Nationale Bond tegen Voorbedachte Onvruchtbaarheid* (15 maart 1911) werd een voorbeeld van een dergelijke dubieuze annonce afgedrukt:

“Sage-femme 1re cl. Esc. cour 1er dr.
Pension tte époque Vill camp.
Reç. tte heure Sécurité - Pas d'enseigne
Discrétion.”⁸

6. *Bulletijn van de Nationale Bond tegen Voorbedachte Onvruchtbaarheid*, (15.03.1911), 49.

7. *Chambre de Représentants - Document, 1912-1913, (doc.213), 1243.*

8. Voluit zou dit kunnen zijn: “*Sage-femme de première classe. Escalier (sur la) cour, premier étage à droite. Pension toute époque. Villa à la campagne. Reçoit toute heure - Sécurité - Pas d'enseigne - Discrétion*”. Het tijdschrift citeerde hier uit de liberale krant *Le Matin*, (20.12.1910). Deze en volgende annonces werden steeds weergegeven zoals ze in de kranten aangetroffen werden, inclusief de eventuele spellingsfouten.

Het is vooral de nadruk op de discretie die in de onderzochte advertenties steeds teruggevonden werd. Dit is de looper om de vroedvrouwenadvertenties als reclame voor "engeltjesmaaksters" te interpreteren.

Er zijn ook twee bewijzen a contrario. Ten eerste, wanneer deze advertenties zouden slaan op gewone verloskundigen, waarom kwamen ze dan niet voor in katholieke kranten? Ten tweede is er het plotse verdwijnen van dergelijke annonces na de wet van 23 juni 1923 die publiciteit verbood voor personen die middelen tot verstoring van de zwangerschap toepasten.

Naast deze externe redenen is er ook een interne aanwijzing. Bij het explicieter worden van de annonces vanaf 1910 krijgen we een meer duidelijke boodschap:

"Mme Lang. Accouch. 1er cl. 53 ans prat. Methode nouvelle et inoffensive pour RETARD. Pension. 156 Rue Hôtel des Monnaies. Porte de Hal. St-Gilles. Brux. MAISON DE CONFIANCE." ⁹

Enige nuancerings en een kritische houding blijven echter geboden. Het feit dat een vroedvrouw aborteerde wil niet zeggen dat ze enkel aborteerde, m.a.w. niets neemt weg dat de vroedvrouw in kwestie ook normale bevallingen verzorgde. Daarnaast werd in bepaalde annonces vermeld dat er ook "plaatsing van kinderen" gebeurde. Rekening houdend met deze nuancerings, gaan we ervan uit dat de annonces die gelijkend zijn aan het voorbeeld van de *Bulletijn van de Nationale Bond tegen Voorbedachte Onvruchtbaarheid*, dit wil zeggen met die nadruk op de geheimhouding, annonces zijn voor vroedvrouwen die enkel of ook abortussen uitvoerden.

In de onderzochte periode verschenen reeds annonces voor aborteuses in *L'Etoile Belge* in 1880 en rond 1910 adverteerden al de onderzochte kranten op hun laatste pagina's voor aborteuses (behalve uiteraard de katholieke *Le Bien Public* en *Het Volk*). Deze vroege advertenties waren vaag in hun bewoording; een leek zou niet vermoeden dat het hier om een aborteuse ging. Voor WO I bevatten de annonces steeds volgende informatie:

- De naam van de vroedvrouw (Mme Choquet, Mme Alterman, Mme Lebon, ...).
- Eventueel haar kwalificatie en het aantal jaren ervaring ("*accouch. dipl.*" of "*accouchse 1er cl. dipl.*")
- Mogelijkheid tot een kort verblijf. De meeste vroedvrouwen ontvingen ook "*pensionnaires*". Het is mogelijk dat het pension vooral bedoeld was voor vrouwen die er kwamen bevallen of voor ongetrouwde moeders die zich tijdelijk

⁹ *L'Etoile Belge*, (4.01.1911).

schuilhielden voor en/of na hun bevalling. Aangezien er ook abortussen uitgevoerd werden in een laat stadium van de zwangerschap is het denkbaar dat vrouwen met een "late" abortus ook een tijdje in dit pension verbleven. De vroedvrouwen vermeldden in hun advertentie dat een pensionverblijf tegen een zacht prijsje kon ("*prix mod.*") Een zekere Mme Lebrun liet weten dat ze "*pensionnaires*" ontving vanaf 45 frank.¹⁰ 45 frank bedroeg in 1888 ongeveer de helft van een gemiddeld maandinkomen van een industrie-arbeider.¹¹

- Gegarandeerde discretie. Vaak in het vet gedrukt of in een groter lettertype volgde dan iets in de aard van "*consultation secret*", "*discretion*", "*maison de confiance*".

- Adres. Het is opvallend hoeveel aborteuses zich in de buurt van stations vestigden. Stations waren verzamelplaatsen van mensen van allerlei slag. De vroedvrouwen vestigden zich waar ze goed bereikbaar en zichtbaar waren voor de vele voorbijgangers.

Vroedvrouw-aborteuses adverteerden vaak gelijktijdig in verschillende kranten. Een zekere Mme Choquet plaatste annonces in *Le Peuple*, *L'Etoile Belge* en in *La Flandre Libérale*; de reeds genoemde Mme Lang annonceerde in *Vooruit*, *Le Soir* en *L'Etoile Belge*. Eenzelfde vroedvrouw plaatste dus aankondigingen in kranten van verschillende politieke signatuur. De determinerende factor lijkt de vestigingsplaats van de vroedvrouwen te zijn: Brusselse vroedvrouwen adverteerden in kranten met een Brussels lezerspubliek (*Le Soir*, *L'Etoile Belge*, *Le Peuple*), Gentse vroedvrouwen in Gentse kranten (*Vooruit*, *La Flandre Libérale*).

In de periode 1880-1910 ging het aantal advertenties voor vroedvrouw-aborteuses in stijgende lijn (het wekelijks gemiddelde van 48 annonces in *L'Etoile Belge* in 1880 buiten beschouwing gelaten). In 1910 lag het wekelijks gemiddelde voor alle kranten het hoogst, om in de daarop volgende periode terug te lopen. Ook het verschijningsritme van de annonces nam stelselmatig toe. Absolute topper is *Le Soir* in 1910: dagelijks verschenen er verschillende annonces in de krant zodat er een wekelijks gemiddelde van 77 werd gehaald.

Het aantal advertenties voor vroedvrouwen lag in de socialistische kranten opmerkelijk lager dan in de liberale kranten. In *Le Peuple* werd in 1910 het maximum gehaald met een wekelijks gemiddelde van twee advertenties, verspreid over twee publicatiedagen; *Vooruit* haalde dat aantal en ritme in 1920. In de liberale kranten daarentegen kwamen pieken van twaalf tot zestien

¹⁰. *L'Etoile Belge*, (25.09.1888). Het is ons niet duidelijk voor welke verblijfsduur dat bedrag moest betaald worden.

¹¹. Peeters, "L'Evolution des salaires en Belgique de 1831 à 1913", 416.

TABEL 1 ANNONCES VOOR VROEDVROUW-ABORTEUSES:
GEMIDDELD AANTAL PER WEEK EN VERSCHIJNINGSRITME ¹²

	<i>Le Soir</i>	<i>La Flandre Libérale</i>	<i>L'Etoile Belge</i>	<i>Vooruit</i>	<i>Le Peuple</i>	<i>Le Bien Public</i>	<i>Het Volk</i>
1880		0	48 ^{ooo}			0	0
1885				0	0		
1890	6 ^o	0	16 ^o	0	0	0	0
1900	8 ^{oo}	0	16 ^o	0	0	0	0
1910	77 ^{ooo}	2 ^{oo}	60 ^{ooo}	1 ^o	2 ^{oo}	0	0
1920	65 ^{ooo}	3 ^{oo}	2 ^o	2 ^{oo}	0	0	0
1923*	2 ^o	2 ^o	2 ^o	1 ^o	1 ^o	0	0
1930	0	0	0	0	0	0	0
1940	0	0	0	0	0	0	0

advertenties voor vroedvrouw-aborteuses op één pagina voor.¹³ Op de discrepantie tussen de liberale en de socialistische kranten op gebied van het aantal en het verschijningsritme van de annonces voor vroedvrouw-aborteuses komen we verder terug.

In de tijdsspanne 1900-1910 nam niet alleen het aantal aankondigingen toe, ook inhoud en bewoording ondergingen een verandering. In de annonces werd toen expliciet vermeld dat het om het verhelpen van "retards", "vertragingen" ging.¹⁴ Opvallend is ook dat rond 1910 verschillende advertenties melding maakten van nieuwe abortieve methoden. Om welke nieuwe metho-

¹² Legende voor het verschijningsritme: ° = wekelijks; °° = tweemaal per week; °°° = dagelijks.

Om homogeen cijfermateriaal te bekomen, werden de tellingen gestart in 1880, 1885 of 1890. Enkel indien de jaargang 1880 niet voorhanden was, werd 1885 onderzocht (*Vooruit* en *Le Peuple*); indien 1885 niet consulteerbaar was, was 1890 de eerste onderzochte jaargang (*Le Soir*). Nadien werden de kranten onderzocht met intervallen van tien jaar. Ook 1923 werd onderzocht, het jaar dat de wet die dergelijke annonces verbood van kracht werd. Voor de jaargang 1923* werd enkel rekening gehouden met dat gedeelte van het jaar waarin advertenties voorkwamen: voor *Le Soir*, *La Flandre Libérale* en *Vooruit* was dit tot en met december; voor *L'Etoile Belge* en *Le Peuple* was dit tot en met juli.

¹³ *Le Soir*, (17.01.1911) en *Le Soir*, (1.04.1900).

¹⁴ Een voorbeeld: "RETARDS Mlle Dehert - Accoucheuse de 1er classe - Consultations secrètes - Pension Gand - Boulevard du Château 351 (tram n° 5)". *La Flandre Libérale*, (20.12.1910).

den het gaat is niet duidelijk. Vermoedelijk gaat het om catheters, “peren” voor het injecteren van water of curettes: nieuwe instrumenten die met enige vertraging ook in de Belgische abortuspraktijk werden geïntroduceerd. De inhoud van een instrumententas van een professionele “engeltjesmaakster”, zoals aanwezig in het Museum van de Gerechtelijke Politie in Gent, leert dat aborteuses in die tijd reeds een uitgebreid instrumentarium tot hun beschikking hadden (*200 jaar vrijzinnigheid in België. 1789-1989*, 1989, 100).

Een andere verschuiving die op Europees vlak vanaf ca. 1880 plaatsvond, namelijk het inschakelen van dokters voor het uitvoeren van een abortus, vond ook in België ingang. Onder druk van de “concurrentie” van dokteressen gingen bepaalde vroedvrouwen welluidende titels aan hun naam toevoegen als “*Ex-directrice de clinique*” of “*Ex-interne des hôpitaux*”.¹⁵

3.2. De annonces voor abortieve producten

Vóór de wet van 1923 bestond er niet alleen een groot aanbod aan publiciteit voor vroedvrouw-aborteuses, ook werd er veelvuldig publiciteit gemaakt voor abortieve “geneesmiddelen”. Het eerste spoor hiervan vonden we in *Le Peuple* van 1896. In 1910 publiceerden al de onderzochte kranten, op *Le Bien Public* en *Het Volk* na, advertenties voor abortus provocerende middelen.¹⁶ Anders dan met de annonces voor vroedvrouwen is er hier vrijwel geen interpretatieprobleem. “*Guérir des retards des époques*”, “*rétablir les fonctions anormalement en retard, même après plusieurs mois*”, “*bestrijding van het achterblijven der maandstonden*”, ...: dit wijst duidelijk op de abortieve werking van de aangeprezen middeljes.

Zoals op Europees niveau, zouden ook in België de oude kruiden als *Ruta Graveolens* (rue) en *Iuniperus Sabina* (Sabine) verdrongen worden door nieuwe middeljes; getuige hiervan volgende aankondiging:

“ PILULES DES DAMES

Ordonnées par les médecins pour régulariser
la vie intra-utérine et guérir les douleurs
et retards des époques - Remède supérieur à
l'apiol, à la rue et à la sabine pour FAIRE
REVENIR LES REGLES. SANS DANGER POUR LA
SANTE. SUCCES ASSUREE.”¹⁷

^{15.} *Le Soir*, (7.10.1911) en *Le Soir*, (9.10.1911).

^{16.} *Le Soir* en *Vooruit* vanaf 1900. *La Flandre Libérale* en *L'Etoile Belge* vanaf 1910.

^{17.} *Le Peuple*, (2.03.1896).

Uit deze advertentie blijkt eveneens dat apiol omstreeks 1896 in België als abortief middel werd aangewend.

Verspreid over de verschillende kranten werd een twintigtal verschillende abortiva onderscheiden. Dezelfde produkten verschenen vaak in verschillende kranten. *Le Peuple* maakte reclame voor elf verschillende produkten; *Le Soir* voor negen; *Vooruit* voor acht; *L'Etoile Belge* voor vier en *La Flandre Libérale* slechts voor één. Van deze twintig verschillende abortiva konden we er twaalf onder de categorie "pillen" onderbrengen. Deze "pillen" werden aangekondigd als "*Pilules des Dames*", "*Vrouwen Pillen*", "*Periodische Pillen van dokter Hussin*"¹⁸, ... Als abortieve pillen werden ook de "*Suikerbollen van Carolus*"¹⁹ aangeprezen. De abortus provocerende werking van deze "suikerbollen" is niet duidelijk. De overige acht produkten vallen onder de noemer "*behandeling*", "*remède*", "*traitement*", "*methode*". Het is mogelijk dat hieronder ook medicijnen verstaan werden, maar het kon ook gaan om instrumenten waarmee vruchtafdrijvende bewerkingen uitgevoerd werden. Enkele voorbeelden: "*Le traitement de professeur Dr. Thomson*", "*Onfeilbare remedie tegen de moeilijke en achterblijvende maandstonden*", "*Behandeling van Heilman*"²⁰, ...

Opmerkelijk is dat aan deze produkten een zeer ruim toepassingsveld werd toegekend. Eenzelfde medicijn of instrument kon moeilijke, pijnlijke, vertraagde en achterblijvende maandstonden "*même après plusieurs mois*" verhelpen, was tegelijk een afdoend middel tegen "*Pertes et Fleurs blanches*" of "*Witte Vloeden*", verhielp migraines en was een onfeilbare remedie tegen het "*keeren der jaren*" (menopause).²¹ Sommige van deze annonces stelden dat het aangekondigde produkt onmiddellijk resultaat opleverde ofwel na enkele dagen.²² Alle advertenties verkondigden uitdrukkelijk dat het resultaat gegarandeerd was en dit zonder enig schadelijk gevolg voor de gezondheid. De makers van een bepaald produkt waren zelfs zo zeker van het slagen ervan dat ze een "*paiement après résultat*"²³ toestonden.

Over de eigenlijke ingrediënten van de medicijnen werd nergens informatie vrijgegeven. De annonces zijn met een zekere geheimzinnigheid omgeven, wat vandaag overkomt als kwakzalverij. De ware reclamecampagne voor Dr. Mortins pillen kan dit illustreren.²⁴

¹⁸. *Le Peuple*, (2.03.1896); *Vooruit*, (12.03.1900) en (8.05.1911).

¹⁹. *Vooruit*, (2.02.1908).

²⁰. *Le Peuple*, (21.12.1910); *Vooruit*, (1.02.1908) en (3.02.1908).

²¹. *Le Peuple*, (20.01.1911); *Vooruit*, (2.02.1908) en (1.02.1908).

²². Nl. de behandeling van Dr. Thomson in *Le Peuple*, (21.12.1910) en de "*égo-spezifiquemethode*" in *Le Soir*, (29.10.1911).

²³. Onder andere *Le Peuple*, (2.09.1910).

²⁴. "VROUWEN vergeet niet dat buiten alle namaaksels de Dr. MORTINS' PILLEN nog altijd geprezen worden voor MOEILIJKE MAANDSTONDEN. Zij nemen de pijnen weg, voorkomen

De prijzen van de produkten schommelden tot 1910 tussen 3,5 en 6 fr., meestal kostte het abortivum 5 fr. Uitzonderingen hierop waren de zgn. "*traitement oriental*"²⁵ die 8 fr. kostte en de "*behandeling van Heilman*" aan 7 fr. De meeste pillen konden ook per halve doos besteld worden en kostten dan iets meer dan de helft van de oorspronkelijke prijs. De kostprijs lag redelijk hoog, maar vormde allicht geen onoverkombaar obstakel voor een vrouw die vastbesloten was haar zwangerschap te beëindigen. Een kilo boter kostte in 1910 3,06 fr. en een brood 0,26 fr.²⁶ De prijs van een abortivum kwam dan overeen met de prijs van twee kilo boter of twintig broden.

In de eerste helft van 1923 lag de prijs in absolute termen merkkelijk hoger dan voor de Eerste Wereldoorlog, maar rekening houdend met de inflatie was de prijs van een abortivum zelfs lichtjes gedaald. In deze periode verschenen talrijke advertenties van "Docteur Carlos" met zijn "*remède infaillible contre retards et supressions des époques*" met "*résultat rapide et inoffensif, même dans les cas inespérés*". Zijn remedie kostte 12 frank per doos en 6,5 frank per halve doos.²⁷ De zgn. "Egopillen" kostten in 1923 13 frank en de "*remédie van Dr. Thomson*" 12 frank.²⁸ In de prijs waren de verzendingskosten meestal inbegrepen. De abortiva werden door de postman aan huis bezorgd, eventueel met de bestellingsbrief erbij, zodat alle sporen uitgewist werden.²⁹

In 1900 publiceerden de twee socialistische kranten en *Le Soir* voor abortieve produkten: *Le Soir* met een wekelijks gemiddelde van vier annonces en met een verschijningsritme van tweemaal per week. *Vooruit* publiceerde éénmaal per week een dergelijke annonce, *Le Peuple* tweemaal. Net als met de annonces voor vroedvrouw-abortieuses werden de maxima bereikt in 1910, met als uitschieters *Le Soir* met een wekelijks gemiddelde van 41 en *Le Peuple* met 21. *Le Soir*, *L'Etoile Belge*, *Vooruit* en *Le Peuple* publiceerden in 1910 dagelijks meerdere annonces voor abortieve produkten. *Vooruit* bleef tot in 1923 een hoog aantal advertenties voor abortieve produkten publiceren; het wekelijkse gemiddelde voor die krant steeg zelfs van 11 in 1920 naar 15 in 1923. *Le Peuple* en *Le Soir* haalden in 1923 nog een wekelijks gemiddelde van 8; *Le Soir* daalde tot vijf advertenties per week in 1920 en twee in 1923.

het achterblijven en doen zonder gevaar de anormale maandstonden weerkeren, zelfs na verscheidene maanden. PER POST. Fr 2.10 de kleine doos, Fr 4.10 de groote doos ... " *Vooruit*, (28.02.1908).

²⁵. O.a. in *Le Soir*, (5.01.1911).

²⁶. Michotte, "L'évolution des prix de détail en Belgique de 1830 à 1913", 345-357.

²⁷. Deze advertentie verscheen in de liberale kranten *La Flandre Libérale*, *L'Etoile Belge* en *Le Soir*.

²⁸. Advertenties hiervoor in *Le Soir*, *Le Peuple* en *Vooruit*.

²⁹. Dit was het geval met de "*Periodische pillen van Hussin*" waarvoor reclame gemaakt werd in *Vooruit*, o.a. op 8.05.1911.

TABEL 2 ANNONCES VOOR ABORTIEVE PRODUKTEN:
WEKELIJKS AANTAL EN VERSCHIJNINGSRITME ³⁰

	<i>Le Soir</i>	<i>La Flandre Libérale</i>	<i>L'Etoile Belge</i>	<i>Vooruit</i>	<i>Le Peuple</i>	<i>Le Bien Public</i>	<i>Het Volk</i>
1880		0	0			0	0
1885				0	0		
1890	0	0	0	0	0	0	0
1900	4°	0	0	1°	2 ^{oo}	0	0
1910	41 ^{ooo}	1°	15 ^{ooo}	19 ^{ooo}	21 ^{ooo}	0	0
1920	5 ^{oo}	1°	10 ^{ooo}	11 ^{ooo}	11 ^{ooo}	0	0
1923*	2 ^{oo}	1°	8 ^{oo}	15 ^{oo}	8 ^{ooo}	0	0
1930	0	0	0	0	0	0	0
1940	0	0	0	0	0	0	0

Samen met de advertenties van aborteuses kwam het voor dat op eenzelfde pagina twee verschillende abortieve produkten aangeprezen werden en tien vroedvrouwen zich aanboden. In de eerste helft van 1923 verschenen er in alle kranten nog advertenties voor aborteuses en abortieve produkten, al was het aantal en het ritme al sterk teruggelopen t.o.v. 1910 en zelfs t.o.v. 1920. De laatste twee maanden van 1923 publiceerden *L'Etoile Belge* en *Le Peuple* geen enkele annonce meer voor vroedvrouwen of voor abortieve produkten; in *Vooruit* en *La Flandre Libérale* verscheen tot op het einde van het jaar sporadisch een dergelijke aankondiging; enkel *Le Soir* ging verder met het publiceren van die annonces met een vaste regelmaat tot het einde van het jaar. In 1930

³⁰. Legende voor het verschijningsritme: ° = wekelijks; ^{oo} = tweemaal per week; ^{ooo} = dagelijks.

Om homogeen cijfermateriaal te bekomen, werden de tellingen gestart in 1880, 1885 of 1890. Enkel indien de jaargang 1880 niet voorhanden was, werd 1885 onderzocht (*Vooruit* en *Le Peuple*); indien 1885 niet consulteerbaar was, was 1890 de eerste onderzochte jaargang (*Le Soir*). Nadien werden de kranten onderzocht met intervallen van tien jaar. Ook 1923 werd onderzocht, het jaar dat de wet die dergelijke annonces verbood van kracht werd. Voor de jaargang 1923* werd enkel rekening gehouden met dat gedeelte van het jaar waarin advertenties voorkwamen: voor *Le Soir*, *La Flandre Libérale* en *Vooruit* was dit tot en met december; voor *L'Etoile Belge* en *Le Peuple* was dit tot en met juli.

waren alle annonces van de laatste pagina van de kranten verdwenen. De gestadige daling in 1923 van het aantal annonces is een weerspiegeling van datgene wat zich gelijktijdig in Kamer en Senaat afspeelde, nl. de discussies rond de wet van 1923 die dergelijke advertenties zou verbieden.

Over het algemeen werd in de liberale kranten meer reclame gemaakt voor vroedvrouw-aborteuses dan in de socialistische kranten. In de socialistische bladen werd dan weer meer geadverteerd voor abortieve produkten dan voor aborteuses. Dat men in liberale kringen vaker een abortus liet uitvoeren bij een "engeltjesmaakster" en dat socialistische vrouwen eerder zichzelf trachtten te behelpen met abortieve instrumenten en andere middeltjes, is misschien een gedurfd stelling maar er valt iets voor te zeggen. Een abortus laten uitvoeren bij een professionele vroedvrouw was gevoelig duurder. Aangezien het liberale gedachtengoed in deze periode meer verspreid was onder de stedelijke burgerij en de kleine middenstand en het socialisme vooral zijn wortels vond in de arbeidersklasse, vormde de financiële draagkracht misschien wel een beslissende factor in de keuze van de vrouw. Mogelijk gaven de kranten deze realiteit weer.

Het overwicht aan aankondigingen voor aborteuses in liberale kranten ten opzichte van socialistische kan echter ook te maken hebben met de krantenselectie. Twee van de drie liberale kranten betrokken in dit onderzoek, nl. *Le Soir* en *L'Etoile Belge*, richtten zich voornamelijk op een Brussels lezerspubliek. Brussel met haar anonimiteit en centrale ligging trok vermoedelijk veel aborteuses aan. Maar het socialistische *Le Peuple* kende ook een verspreiding in het Brusselse en bevatte toch meer advertenties voor abortieve produkten.

Ongeacht dit onderlinge verschil, vertoonden liberale en socialistische middens t.o.v. heel de abortuskwestie een heel andere houding dan het katholieke kamp. Dat de liberale en socialistische kranten de publiciteit mogelijk maakten, getuigde in elk geval van een vorm van tolerantie t.o.v. abortus. Om welke redenen publiceerden ze de advertenties in kwestie? Lag het in de lijn van hun politieke denkwijze om geen morele restricties toe te willen passen op het publiceren van die annonces, m.a.w. is de liberale leuze "laisser-faire, laisser-passer" ook hier van toepassing? Of wilden ze de abortieve praktijken niet in de weg staan, met geboortenbeperking tot doel? Paste het misschien ook in hun anticlericale opzet en wilden ze met deze advertenties de stilaan gesecculariseerde volksgroepen tot zich trekken?

Het is niet mogelijk de juiste verhoudingen en het samenspel van mogelijke beweegredenen bloot te leggen; het is belangrijker te constateren dat er een voor iedereen toegankelijke informatiebron voorhanden was. Elke vrouw die vastbesloten was haar ongewenste zwangerschap te beëindigen, had de mogelijkheid de gewenste informatie te verkrijgen. De groeiende publiciteit vóór WOI voor produkten en aborteuses laat trouwens een grote interesse en een grote "markt" vermoeden.

3.3. De activiteiten van de vroedvrouwen: de verhouding tussen het aantal geboorten en het aantal vroedvrouwen

Het beroep van vroedvrouw stond niet erg hoog aangeschreven in de negentiende eeuw. Vroedvrouwen werden zeer slecht betaald. Sommige vroedvrouwen hadden een jaarinkomen van slechts 65 à 70 fr., wat vanzelfsprekend niet meer kon zijn dan een bijverdienste. In 1890 werd voor een bevalling, in Essen, inclusief de naverzorging, 2,5 à 5 fr. betaald (Schooyen, 1983, 85). Anderen ramen de kosten van een bevalling rond die tijd op 10 fr (Velle, 1990, 79). Vlak voor 1913 bedroeg het honorarium voor een bevalling plus acht huisbezoeken in Ronse 5 fr., in 1914 15 fr. en in 1915 20 fr (Dussart en Gadeyne, 1984, 170). Wanneer aangenomen wordt dat het honorarium van een vroedvrouw in 1890 5 fr. per bevalling bedroeg en het aantal bevallingen per vroedvrouw bedroeg 75, verdiende ze jaarlijks 375 fr. A rato van 300 werkdagen per jaar, betekende dit het sobere dagloon van 1,25 fr. Het honorarium van de erkende vroedvrouwen was niet alleen bedroevend laag, zij hadden ook te kampen met de concurrentie van niet-geschoolde vroedvrouwen, de zgn. "matrones" (Velle, 1990, 78).

Het officiële aantal vroedvrouwen³¹ daalde in de periode 1880-1940 met 0,19 vroedvrouwen per 1000 inwoners; het absoluut aantal vroedvrouwen steeg met 935. In de Vlaamse provincies Antwerpen, Brabant, Oost- en West-Vlaanderen ging de grote en aanhoudende daling met tien of meer procent van de huwelijksvruchtbaarheid gepaard met een duidelijke en eveneens aanhoudende toename van het aantal vroedvrouwen, zowel absoluut als per 1000 inwoners. Henegouwen met het grootst aantal vroedvrouwen in de periode 1880-1920 had toen ook de laagste vruchtbaarheidscijfers.

De evolutie van het absoluut aantal vroedvrouwen in de verschillende provincies vertoont enkele opvallende kenmerken. In de periode 1880-1940 steeg het aantal vroedvrouwen in Antwerpen met 242%, in Brabant met 188%, in Limburg met 67%, in Henegouwen met 39,5%, in Luik met 28%, in Oost-Vlaanderen met 24% en in Namen met 5%. Een daling werd enkel geregistreerd in West-Vlaanderen met 14% en in Luxemburg met 23%.

Het aantal vroedvrouwen per 1000 inwoners vertoonde daarentegen niet zo'n opvallende stijging in de meeste provincies. De stijging van de bevolking

³¹. Vroedvrouwen konden officieel geregistreerd worden wanneer ze een bekwaamheidscertificaat hadden. Om dit te behalen moesten ze voldoen aan de bepalingen van het Koninklijk Besluit van 1884. Het officiële aantal vroedvrouwen werd overgenomen uit *Annuaire Statistique de la Belgique, Annuaire Statistique de la Belgique et du Congo Belge* en *Statistisch Jaarboek voor België en Belgisch Kongo*.

was immers in grote mate te wijten aan het dalende sterftcijfer; intussen daalde het aantal geboorten per gezin in alle provincies, met uitzondering van Limburg.

Het relatieve aantal vroedvrouwen per 1000 inwoners bleef regionaal grote verschillen vertonen. De provincies Antwerpen, Brabant, Limburg, West- en Oost-Vlaanderen waren duidelijk minder goed voorzien. Ze hadden in 1880 gemiddeld 3,22 vroedvrouwen voor 1000 inwoners. In 1940 bedroeg dat gemiddelde voor de Vlaamse provincies 3,05 wat een normalisering van de toestand kan betekenen gezien de sterke daling van het aantal geboorten. Wallonië was in 1880 reeds zeer goed voorzien van vroedvrouwen met een gemiddelde van 6,28 per 1000 inwoners. De daling van het geboortecijfer in de Waalse provincies bracht geen significante daling in het aantal vroedvrouwen teweeg: in 1940 bedroeg het gemiddelde 5,66 vroedvrouwen, wat hoogstwaarschijnlijk een teveel aan vroedvrouwen betekende.

TABEL 3 JAARLIJKS AANTAL GEBOORTEN PER VROEDVROUW PER PROVINCIE ³²

	Antwerpen	Brabant	West-Vlaanderen	Oost-Vlaanderen	Henegouwen	Luik	Limburg	Luxemburg	Namen
1880	202	179	82	126	54	47	51	38	43
1890	179	134	89	144	51	49	45	35	38
1900	153	137	111	148	44	41	54	43	37
1910	122	108	104	125	39	31	65	42	35
1920	106	92	86	111	38	29	69	48	40
1930	87	82	97	96	29	27	64	35	34
1940	53	43	72	66	17	16	45	22	19

Het aantal geboorten per vroedvrouw daalde spectaculair tussen 1880 en 1940; in 1940 verzorgden vroedvrouwen in Henegouwen, Luik, Luxemburg en Namen minder dan één geboorte per week. Globaal voor België bedroeg de daling 55%. De grootste dalingen werden respectievelijk vastgesteld in Hene-

³². *Annuaire Statistique de la Belgique*, 1881(198), 1891(77,183), 1901(102-103,211); *Annuaire Statistique de la Belgique et du Congo Belge*, 1911(110-111,133), 1920-1921(37-38), 1922(117), 1931-1932(112); *Statistisch Jaarboek voor België en Belgisch Kongo*, 1929-1930(39), 1941(41-42,127).

gouwen met 79%, in Antwerpen met 74%, in Brabant met 76%, in Luik met 66%, in Namen met 56%, in Oost-Vlaanderen met 48%, in Luxemburg met 42% en in West-Vlaanderen en Limburg met 12%. Van 1900 tot 1930 daalde het aantal geboorten per vroedvrouw in België per decennium met ongeveer 10%.³³ Tussen 1930 en 1940 daalde het aantal zelfs met 35%. Luik was van 1880 tot 1940 ononderbroken de provincie met de laagste bezettingsgraad per vroedvrouw. Luik was bovendien in 1920 de provincie met de laagste vruchtbaarheid en op Henegouwen na, de provincie met de meeste vroedvrouwen per 1000 inwoners.

Het aantal geboorten daalde sterk in de onderzochte periode; het aantal geregistreerde vroedvrouwen per duizend inwoners daalde niet evenredig. Ten gevolge van de groeiende kloof tussen het dalend aantal geboorten en het toenemend aantal vroedvrouwen, vond er een opmerkelijke daling plaats in de bezettingsgraad van de vroedvrouw, voornamelijk in het interbellum. De bezettingsgraad van vroedvrouwen was vooral in Wallonië zeer laag met gemiddeld één kind of minder per week. Opvallend was dat Henegouwen en Luik met de allerlaagste fertiliteit ook het allerlaagste aantal geboorten per vroedvrouw telden.

Deze merkwaardige vaststelling leidt naar de vraag of de dalende bezettingsgraad per vroedvrouw gecompenseerd werd door een hoger honorarium. Voor het interbellum zijn geen gegevens over het honorarium beschikbaar, maar klachten van vroedvrouwen over hun beperkt inkomen wijzen erop dat de vermindering in de bezettingsgraad tenminste niet volledig gecompenseerd werd door een hoger honorarium. De daling van de bezettingsgraad van de vroedvrouw moet gedeeltelijk verklaard worden door een meer uitgebreide verzorging van een bevalling. De kraamzorg was na de eerste wereldoorlog sterk ontwikkeld in Vlaanderen om de hoge kindersterfte tegen te gaan. Het ontstaan van de Bond van Grote en Jonge Gezinnen en het Nationaal Werk voor Kinderwelzijn is in deze periode te situeren. Toch is het waarschijnlijk dat wanneer bevallingen voor de vroedvrouwen de enige bron van inkomsten waren, zij hoogstwaarschijnlijk een ontoereikend inkomen hadden. Desondanks schrok de lage beloning en de steeds lagere bezettingsgraad toekomstige vroedvrouwen niet af het beroep uit te oefenen. De vaststelling dat het aantal geboorten per vroedvrouw bleef dalen (eventueel gedeeltelijk gecompenseerd door toenemende verzorgingseisen) wat waarschijnlijk een daling van het

³³. In de periode 1880-1890 daalde het aantal geboorten per vroedvrouw met 4%, in 1890-1900 steeg het aantal met 3%, in 1900-1910 daalde het met 12%, in 1910-1920 met 9%, in 1920-1930 met 13%. De periode 1880-1910 vertoonden dus eenzelfde daling als de periode 1920-1930.

inkomen betekende, gekoppeld aan het feit dat het aantal vroedvrouwen niet evenredig daalde, laat een bijkomende bron van inkomsten vermoeden.

Veel wijst er dus op dat vroedvrouwen ook abortussen uitvoerden om hun inkomen op peil te houden. Ook eigentijdse observeerders zagen de discrepantie tussen het dalend aantal geboorten en het ongeveer constante aanbod van vroedvrouwen:

“Si les accoucheuses et les maternités ne servaient qu’à mettre des enfants au monde, le chiffre de celles-ci diminuerait puisqu’il y a moins de naissances. Elles servent donc à autre chose qu’à naître, et, si elles servent pas à naître, à quoi, grand Dieu! servent-elles donc?”³⁴

3.4. De strafwet van 1867 en de juridische praktijk

Abortus was strafbaar; de strafmaatregelen lagen vervat in het strafwetboek van 1867. Dit strafwetboek was een herziening van de Napoleontische wetgeving, de *Code pénal* van 1810. Hierin werd onder het hoofdstuk “Crimes et délits contre les particuliers”, meer bepaald in artikel 317, abortus strafbaar gesteld. De principes van de *Code pénal* bleven grotendeels behouden in het strafwetboek van 1867 dat abortus behandelt in de artikels 348 tot en met 353 onder de hoofding “*Misdrijven tegen de orde der familie en de openbare zedelijkheid*”. De familie, hoeksteen van de maatschappij, stond hoog genoteerd in de burgerlijke en kerkelijke waardenschaal; de geboorte van een kind verhinderen, zou deze centrale waarde aantasten (Vandenbossche, 1986, 64 en Van Look, 1971, 18).

Opvallend in de wetgeving is het ontbreken van een definitie van abortus. Wel worden impliciet de vijf elementen aangeduid die noodzakelijk aanwezig moeten zijn om abortus tot een strafbaar feit te maken: 1) de zwangerschap van de vrouw, 2) de abortieve ingreep, 3) de vroegtijdige uitstoting of vernietiging van de vrucht, 4) het oorzakelijke verband tussen de ingreep en de vroegtijdige uitstoting of vernietiging van de vrucht, 5) het opzet abortus te veroorzaken.

In het laatste artikel werd voor de beoefenaars van medische beroepen die bij abortus betrokken waren bijzonder strenge straffen voorzien. Er werd echter voor hen een achterpoortje opengelaten onder de vorm van de noodzakelijkheid van een misdadige intentie: de wet spreekt van “*opzettelijk vruchtafdrijving veroorzaken*” of “*oogmerk om vruchtafdrijving te verwekken*”. Hier moet het pro-

³⁴. Dembour, *Pour une politique de natalité*, 76.

bleem van de therapeutische abortus (de abortus om medische redenen) gesitueerd worden. In principe was de medische abortus strafbaar aangezien ook hierbij een bewuste afdrijving beoogd werd, maar deze werd gerechtvaardigd door de fatale gevolgen die een volledige zwangerschap met zich mee zou brengen. In dit geval was er geen sprake van misdadig opzet, wel van noodzaak. In de praktijk pastten de rechtsleer en de rechtspraak de "theorie van de noodtoestand" toe (Vandenbossche, 1986, 65). Medici konden zich steeds achter hun kennis en beroepsgeheim schuilhouden en de abortus als levensnoodzakelijk voor de vrouw voorstellen.³⁵ Dit betekent dat er in de praktijk toch een verschil gemaakt werd tussen legale en illegale abortus, maar dit was een louter subjectieve aangelegenheid die afhing van de houding van het gerecht en de religieuze en morele opvatting van de betrokken geneesheer.

TABEL 3 AANTAL VEROORDEELDEN VOOR HET PLEGEN VAN ABORTUS³⁶

	<i>mannen</i>	<i>vrouwen</i>	<i>totaal</i>	<i>% in het totaal aantal veroordeelden</i>
1900	8	23	31	0,05%
1910	13	56	69	0,11%
1920	16	156	181	0,42%
1930	5	40	45	0,10%
1940	3	27	30	0,08%

Abortus was in de negentiende eeuw naast vergiftiging, kindermoord, prostitutie en diefstal het belangrijkste terrein van de vrouwelijke criminaliteit (Dupont-Bouchat, 1989, 97 en Dupont-Bouchat, 1992, 65). Tot 1871 werden in

³⁵ In een rechtszaak die voorkwam op 20 november 1913 voor de Correctionele Rechtbank van Brussel, werd een dokter vrijgesproken van vervolging omdat de abortus, uitgevoerd op een zieke vrouw, noodzakelijk werd bevonden om de gevaren voor het leven van de vrouw tot een minimum te beperken. *Pasicrisie Belge*, (20.11.1913), 70-71. *Pandectes Périodiques*, (20.11.1913), 43. *Journal des Tribunaux*, (20.11.1913), 1241. *Revue de Droit Pénal et de Criminologie*, (20.11.1913), 51-52.

³⁶ Deze tabel is opgesteld aan de hand van gegevens uit de *Statistique Judiciaire*, 1900(140-141,152-159), 1910(178-247), 1920(82-91,223), 1930(108-109) en *Gerechtelijke Statistiek van België*, 1931-1940(127,162-134).

Namen geen mannen gevangen gezet op beschuldiging van abortus. Het aantal zaken in verband met kindermoord en het aantal abortuszaken verhiel zich omgekeerd evenredig: op het einde van de negentiende eeuw daalde het aantal vrouwen veroordeeld voor kindermoord en steeg het aantal abortusveroordeelden (Dupont-Bouchat, 1992, 72). Beschuldigingen van vruchtafdrijving gingen een toenemend aandeel innemen in de vrouwelijke criminaliteit vanaf het einde van de negentiende eeuw.

Het aantal veroordeelden voor abortus was opvallend laag. Nochtans wezen de annonces perfect de weg naar de plaats waar de "misdadige praktijken" plaatsvonden. Ook de herhaalde pogingen om de wet te verstrengen, wat uiteindelijk tot de wetwijziging in 1923 leidde, wijzen op de inefficintie van de wet inzake abortus.

Het gemiddeld percentage abortusveroordeelden t.o.v. het totaal aantal veroordeelden bedroeg voor de periode 1900-1940 slechts 0,15%; binnen deze groep was het aandeel van de vrouwelijke veroordeelden overwegend. Het aantal vrouwelijke abortusveroordeelden bedroeg gemiddeld 0,56% van het totaal aantal vrouwelijke veroordeelden, bij de mannen was dit nog geen 0,02% van het totaal aantal mannelijke veroordeelden. Het aantal vrouwelijke abortusveroordeelden vertoonde een piek in het jaar 1920. Een andere constatacie is dat het merendeel van deze veroordelingen plaatsvond in de grote steden. De opvallende stijging in 1920 van het aantal abortusveroordeelden valt te verklaren door de algemeen strengere misdaadbestrijding in de steden rond 1920.

De dossiers van de beklaagden verschaften persoonlijke gegevens en informatie over de sociale achtergrond van de vrouwen die abortus uitvoerden of lieten uitvoeren. Daarnaast verschaften de gerechtelijke dossiers de mogelijkheid een soort "interview in het verleden" te doen: de getuigenissen van de betrokkenen werden letterlijk (eventueel in het dialect) genoteerd. In totaal beschikten we over dergelijke gegevens voor 34 vrouwen. Van sommige vrouwen die ten gevolge van de ingreep overleden, en dit was het geval in drie van de vijf dossiers over abortus met de dood tot gevolg, werden geen persoonlijke gegevens bewaard in de dossiers.

De gemiddelde leeftijd van de in het onderzoek betrokken geaborteerde vrouwen was 24 jaar; de laagste aangetroffen leeftijd was 17 jaar, de oudste 38. Vooral ongehuwde, kinderloze vrouwen geraakten in een proces betrokken.³⁷ Ook in de opgegeven beroepen valt een eenvormigheid op. Vijfentwintig vrouwen waren respectievelijk tewerkgesteld als dienstmeid (12), huisvrouw (7)

³⁷ Zesentwintig van de vierendertig vrouwen (d.i. 76%) was ongehuwd, één vrouw was gehuwd maar leefde gescheiden van haar echtgenoot, zes vrouwen waren getrouwd en

of fabriekswerkster (6).³⁸ Twee vrouwen waren ongewenst zwanger van hun werkgever.³⁹ De overige vrouwen en meisjes waren naar eigen zeggen zwanger van hun verloofde of man. Gezien de uitgeoefende beroepen is het niet verwonderlijk dat zesentwintig vrouwen slechts onvolkomen of gebrekkig konden lezen en schrijven. Vier vrouwen beheersten het lezen en schrijven voldoende en drie vrouwen konden het goed. Twee vrouwen werden volledig ongeletterd bevonden. Op de vraag of ze betaalvermogen waren antwoordden 33 vrouwen negatief; enkel een winkelierster kon haar eventuele geldboete zelf betalen. Het merendeel van de vrouwen betrokken in de onderzochte gerechtszaken waren dus tewerkgesteld in ondergeschikte beroepen, hadden een zeer lage scholingsgraad en waren financieel niet zelfstandig. Slechts twee vrouwen waren al eerder in aanraking gekomen met het gerecht: één vrouw voor landloperij, een andere voor diefstal.⁴⁰

Hoe kwamen de vrouwen en meisjes aan het adres van een aborteuse, van een dokter die abortus uitvoerde of van een apotheker die abortieve geneesmiddelen en instrumenten verkocht? Van wie kwamen ze te weten met welke instrumenten ze de vruchtafdrijving zelf konden uitvoeren? Achttien dossiers vermeldden welk informatiekanaal gebruikt werd. In zes gevallen stelden de geaborteerde vrouwen dat het algemeen geweten was dat een bepaalde vrouw ongewenst zwangere vrouwen "hielp".⁴¹ Andere vrouwen (8) hadden een adres of andere informatie van vrienden, van familie of van kennissen uit de werksfeer.⁴² Slechts vier betrokkenen hadden het adres rechtstreeks uit de krant

één vrouw was weduwe. Van deze ongehuwde vrouwen had het overgrote deel, nl. 22 vrouwen (d.i. 85%), geen kinderen en vier ongehuwde moeders hadden één kind. Ook bij de acht gehuwde vrouwen werden geen grote kroosten vastgesteld: twee van hen waren kinderloos op het ogenblik van het proces, drie vrouwen hadden een enig kind en de overige drie getrouwde moeders hadden respectievelijk twee, drie en vijf kinderen.

^{38.} De andere opgegeven beroepen waren "werkvrouw" (3), wasvrouw (1), kleermaakster (1), winkelierster (1), landbouwster (1) en diamantslijpster (1). Eén vrouw gaf zich op als hebbende geen beroep.

^{39.} In het dossier nr. 1617 (Rb.v.1e aanl.-Antwerpen, 1891) was dat een apotheker; in dossier nr. 29753 (H.v.Beroep-Gent, 1906) was dat een burgemeester.

^{40.} Respectievelijk nr. 5523 (Rb.v.1e aanl.-Antwerpen, 1926) en nr. 2131 (Rb.v.1e aanl.-Antwerpen, 1928).

^{41.} " ... deze eerste is min of meer bekend als vruchtafdrijfster, dit zijn gezegdes." Dossier nr. 1254 (Rb.v.1e aanl.-Antwerpen, 1910).

^{42.} "Ik heb mij alsdan herinnerd dat twee jaar tevoren, toen ik op de fabriek van Orlay werkte dat ik hooren zeggen had dat er in Antwerpen een vroedvrouw was in de Tolstraat en een doctor in de Aerschotstraat, die meisjes hunne regels deden terug komen." Dossier nr. 52019 (H.v.Beroep-Gent, 1933).

gehaald.⁴³ De mondelinge informatie primeerde op de informatie die gewonnen werd uit schriftelijke bronnen. De toegankelijkheid van abortus als geboortenbeperkende praktijk was hoog door de verschillende informatiekanalen die ter beschikking stonden; dergelijke informatie vormde een onderdeel van de vrouwencultuur.

De uitvoerders van de abortus waren in 26 op 34 personen uit de directe omgeving van de vrouw en oefenden geen medisch beroep uit. Van die zesentwintig waren er 23 vrouwelijke kennissen, met een gemiddelde leeftijd van 36 jaar, dus gevoelig hoger dan de gemiddelde leeftijd van de geaborteerde vrouwen. Deze vrouwen oefenden zoals gezegd geen medisch beroep uit; ze gaven zich op als huishoudsters (7), huisvrouwen (6), herbergiersters (4), fabrieksarbeidsters (2), winkeliersters (1), kleermaaksters (1) of hadden geen beroep (1). Eén eenenveertigjarige winkelierster was reeds veroordeeld voor vruchtafdriving; de anderen hadden een blanco strafblad. In de overige drie dossiers waar de uitvoerder van de abortus een persoon uit de naaste omgeving was, waren dat mannen; twee ervan waren de echtgenoot van de geaborteerde vrouw, de derde was een vierenveertige werkman uit Gent.

In twaalf abortusprocessen waren de daders leden van de geneeskundige staf: zeven dokters, vier apothekers en twee vroedvrouwen. In één proces kwam zowel een apotheker als een dokter voor. Vier vrouwen hadden de abortus eigenhandig uitgevoerd: een dertigjarige huisvrouw, een achttienjarige werkvrouw, een negentienjarige fabrieksarbeidster en een huishoudster van dezelfde ouderdom. In één dossier was de uitvoerder van de vruchtafdriving een onbekende vrouw.

Dat de meeste abortussen uitgevoerd werden door vrouwen zonder medische kennis vond zijn weerslag in de aangewende, eenvoudige abortusmethoden, al gebruikten de dokters en vroedvrouwen geen andere technieken. In dertig dossiers konden de gebruikte methoden weergevonden worden. Negentien vrouwen werden geaborteerd enkel door middel van één of ander instrument, twee vrouwen onderbraken hun zwangerschap enkel door middel van pillen en drankjes en negen vrouwen gebruikten zowel geneesmiddelen als instrumenten om de abortus te provoceren. De drie "instrumentale" abortusmethoden waren in volgorde van belangrijkheid: inspuitingen van vloeistoffen, hoofdzakelijk van "zeeploog" (zeepsop), het "afsteken van de vrucht" met behulp van een sonde (in combinatie met een priem of ander voorwerp

43. "Daar ik in de Nieuwe Gazet had gelezen "Pillulen tegen de maandstonden te bekomen in de apothekeer "De Werker" te Dambrugge", ben ik naar die apotheek gegaan en zegde er dat ik met mijne maandstonden een goede maand achteruit was ..." Dossier nr. 5523 (Rb.v.1e aanl.-Antwerpen, 1926).

om de sonde in te brengen) en de priem. Een buitenbeentje vormde de abortus die geprovoceerd werd door de introductie van een "Sterilet" vervaardigd uit aluminium, eigenlijk een voorbehoedmiddel, maar dat bij zwangerschap baarmoeder-samentrekkingen teweeg brengt.⁴⁴

Zeepsopinspuiting was de abortusmethode in minstens 11 dossiers. De inspuiting gebeurde m.b.v. de eerder vernoemde "peer".⁴⁵ Uit een aantal dossiers bleek dat dit instrument voor normaal hygiënisch gebruik vrij bij de apotheker te koop was. Hetzelfde instrument kon aangewend worden voor het opwekken van een miskraam wanneer een kleinere, smallere "canule" aangebracht werd. Ook deze kleinere "canule" kon men bij de apotheker verkrijgen.⁴⁶ Er werden ook andere stoffen ingespoten dan zeepsop. Zo constateerde een dokter dat een vrouw een zilvernitraatoplossing had opgespoten.⁴⁷ In de vier overige gevallen is het niet duidelijk welke oplossing werd gebruikt.

Een tweede veelgebruikte techniek was de introductie van de sonde, verstevigd met een priem of een ijzerdraad, die na het inbrengen werd verwijderd. De sonde bleef dan zolang in de baarmoeder totdat de weeën begonnen. In acht gevallen werd de abortus opgewekt door de introductie van de sonde.⁴⁸ Twee abortussen werden in de onderzochte dossiers uitgevoerd m.b.v. een priem.⁴⁹

Naast de instrumenten, werden er ook abortussen uitgevoerd door inname van medicijnen. De meeste van deze middeltjes "om de maandstonden te doen weder keren" bleven zonder resultaat en het tevergeefs gebruik van dergelijke middelen werd vaak opgevolgd door een instrumentale abortus. In elf gevallen namen vrouwen hun toevlucht tot medicijnen, slechts in twee gevallen werd de abortus er effectief door uitgelokt en in de overige negen gevallen schakelden de vrouwen over op het gebruik van één van de genoemde instrumenten.

⁴⁴. Dit bleek uit het medisch verslag van dossier nr. 36 (Rb.v.1e aanleg-Antwerpen, 1925).

⁴⁵. "Zij heeft een tuig gebruikt zijnde een peer met eene buis eindigende met een uiteinde in nikkel of in ijzer, dat zij in het zeepsop plaatste en aan den onderkant met een buisje hebbende voor uiteinde een puntje in ivoor, buisje en puntje dat niet dikker was dan een gewoon potlood en dat zij in mijn lijf stak, in mijne matrice zegde zij. Zij ging eerst met hare hand in mijn lijf, deed dan de spuit langsheen hare hand glijden en ik deed dan gewaar dat zij spoot. Zij heeft mij 8 à 14 dagen lang dagelijks ingespoten met zeepsop en mijne vrucht is afgekomen 8 dagen nadat zij mij de laatste maal had ingespoten." Dossier nr. 1283 (Rb.v.1e aanleg-Antwerpen, 1910).

⁴⁶. "Wanneer gij bevrucht zijt moet gij daar niet mede verlegen zitten: ge koopt eene canule nr. 7 en zegt dat het moet dienen voor uw vader of grootvader die zijn water niet kan maken." Dossier nr. 38632 (H.v.Beroep-Gent, 1914).

⁴⁷. Dossier nr. 5401 (Rb.v.1e aanleg-Antwerpen, 1926).

⁴⁸. Dossier nr. 3518 (Rb.v.1e aanleg-Antwerpen, 1909).

⁴⁹. Dossier nr. 3564 (Rb.v.1e aanleg-Antwerpen, 1926).

De twee middeltes die effectief een abortus hadden veroorzaakt, waren medicijnen die apiol en kinine bevatten.⁵⁰ De overige middeltes werden nutteloos bevonden. Deze medicijnen bevatten dan bijvoorbeeld enkel een sterk purgatief. Ook de eerder genoemde "Carlos-pillen", die in twee dossiers voorkwamen, werden door de gerechtsdokters "inoffensive" bevonden.⁵¹

De prijs voor het laten uitvoeren van een abortus m.b.v. een instrument door iemand die niet tot de medische wereld behoorde kostte tot ongeveer 1920 5 à 20 frank. Een vroedvrouw vroeg in 1912 40 frank voor een abortus, maar het meisje kon de prijs doen zakken tot 25 frank. Vanaf 1925 stegen de prijzen, een prijsstijging die niet volledig gecompenseerd werd door de inflatie zodat er een effectieve prijsstijging was. Een onbevoegde aborteuse/ aborteur vroeg tussen de 50 à 200 frank voor een abortus; in 1928 werd voor een abortus waarbij een dokter en een vroedvrouw waren betrokken 2000 frank gevraagd, in 1929 rekende een arts 180 frank aan en in 1933 werd, eveneens door een geneesheer, 500 frank gevraagd.

Vijf van de onderzochte dossiers handelden over een abortus met de dood tot gevolg. De twee onderscheiden doodsoorzaken waren tweemaal een gasembolie t.g.v. perforatie van de baarmoederwand bij een inspuiting⁵² en driemaal een infectie.⁵³ Gemiddeld werd een abortus uitgevoerd na 3,2 maanden.⁵⁴

De wijze waarop de abortussen bij de gerechtelijke instantie bekend raakten, verklaart mede het geringe aantal abortuszaken. In de meeste gekende gevallen was de politie of het gerecht ingelicht door een anonieme briefschrijver.⁵⁵

⁵⁰. De rechtsdokter, die de pillen met kinine onderzocht had, kwam tot de volgende conclusie: "*L'Absorption de deux grammes de sulfate de quinine en moins de deux heures doit nécessairement entraîner un grand trouble dans l'organisme. La fausse-couche est la conséquence indirecte de la prise de ce médicament.*" Dossier nr. 5401 (Rb.v.1e aanleg-Antwerpen, 1926).

⁵¹. Dossiers nr. 2073 (Rb.v.1e aanleg-Antwerpen, 1929) en nr. 48216 (H.v.Beroep-Gent, 1927).

⁵². Dossiers nr. 3500 (Rb.v.1e aanleg-Antwerpen, 1909), nr. 5401 (Rb.v.1e aanleg-Antwerpen, 1926).

⁵³. "*La mort de X est due à l'infection généralisé de l'organisme. Cette infection trouve sa porte d'entrée dans la matrice à l'intérieure de laquelle nous avons constaté le présence de débris placentaires infectés. Une infection de cette nature reconnait dans l'immence majorité des cas pour ne pas dire toujours sa cause déterminante dans des manoeuvres abortives entreprises avec des instruments septiques.*" Dossier nr. 3564 (Rb.v.1e aanleg-Antwerpen, 1926). Dossier nr. 26594 (Rb.v.1e aanleg-Gent, 1936) en Dossier nr. 6080 (Rb.v.1e aanleg-Gent, 1900) waren ook een geval van overlijden als gevolg van de infectie.

⁵⁴. Tweemaal werd de vrucht uitgestoten na vijf maanden, zesmaal na vier maanden, vijfmaal na drie maanden, viermaal na twee maanden en slechts éénmaal na één maand zwangerschap. Bij de vele late abortussen konden de moeders vaak opmaken of het kind van het mannelijke of vrouwelijke geslacht was.

⁵⁵. Dit was het geval in veertien dossiers op de vierenveertig doorgenomen dossiers. Tweemaal maakte de briefschrijver zichzelf bekend.

In twee gevallen was het een dokter die na de ingreep was opgeroepen die de afdrijving ging aangeven. Viermaal was het de echtgenoot of de vrijer die de zaak bekend maakte. Sociale controle was dus de voornaamste reden waardoor de betrokkenen met het gerecht in aanraking kwamen: het gerecht ageerde enkel wanneer het op de hoogte werd gebracht, van eigen initiatief is geen spoor.

Wanneer de impact van de abortuswet ingeschat wordt, kunnen we niet anders dan tot de slotsom komen dat enerzijds de abortuswetgeving en het gerechtelijk optreden de "abortusrevolutie" niet konden stuiten. De toenemende reclame voor aborteuses, abortus provocerende instrumenten en abortiva, die door het strafwetboek van 1867 niet verboden werd, bewijst het bestaan van een florierende abortuspraktijk in België. Anderzijds trof de abortuswetgeving bijna eenzijdig de gewone volkswrouw. Uit de gerechtelijke dossiers blijkt dat de strafwet voornamelijk jonge ongehuwde vrouwen uit de lagere sociale klasse bereikte die hun vruchtafdrijving bovendien lieten uitvoeren door onprofessionele aborteuses.

De stafwet van 1867 slaagde er niet in de misdaad te beteugelen; ze dreef wel de abortus in de illegaliteit, wat kwakzalverij en levensgevaarlijk geknoei van onprofessionele aborteurs bevorderde. Bovendien was de subjectieve mening van geneesheer en gerecht, of het een noodzakelijke dan wel een misdadige abortus betrof, van doorslaggevend belang. Het honorarium dat dokters voor de ingreep vroegen stond, omwille van de illegaliteit, onder geen enkele controle met *"tot gevolg dat vooral de vrouwen uit de lagere sociale klassen meestal niet op de hoogte waren van de hulp die hen eventueel geboden kon worden. Dikwijls ook konden zij een medische ingreep financieel niet dragen en deden dan een beroep op onbevoegde aborteurs"* (Van Look, 1971, 19).

3.5. Het aantal abortussen

Een specifiek probleem is dat van het aantal abortussen. De voorgaande redeneringen laat wel toe te concluderen dat er in België een effectieve abortuspraktijk bestond en zelfs dat er een groeiende vraag was naar abortiva en aborteuses; ze verschaffen echter geen informatie over het aantal abortussen.

In Frankrijk werd het jaarlijkse aantal abortussen in 1916 op 500.000 geschat⁵⁶, in 1940 op één miljoen tegen slechts 600.000 geboorten.⁵⁷ In Duitsland zouden er in 1927 meer dan één miljoen plaats hebben gehad (Deschner, 1980,

⁵⁶. Terlinden, "La lutte contre la dépopulation".

⁵⁷. Roy, *L'Avortement, fléau national, causes, remèdes, conséquences*, 111.

322). Voor België schatte Lemaire in 1920 het jaarlijks aantal vruchtafdrijvingen in Wallonië alleen al op 150.000.⁵⁸ De toenmalige procureur-generaal Terlinden schatte in 1924 dat het aantal abortussen in België schommelde tussen de 150.000 en de 200.000 per jaar.⁵⁹ Voor deze cijfers had Terlinden een beroep gedaan op gegevens van dokter Keiffer, professor in de gynaecologie aan de ULB en een eminent verloskundige, die zich baseerde op gegevens in "*études, dans ses constatations journalières, dans les statistiques, dont on ne saurait contredire l'éloquence.*"⁶⁰

Het is duidelijk dat deze cijfers niet zomaar als waarheidsgetrouw aanvaard mogen worden. Het cijfer dat Terlinden naar voren schoof, was niet het resultaat van een grondige studie. Als zijn cijfer aangenomen wordt, dan zou dat betekenen dat er minimum 150.000 abortussen zouden plaatsgevonden hebben tegenover slechts 153.138 geboorten in 1924.⁶¹ Met andere woorden 49,5% van de zwangerschappen zou in 1924 in een abortus geëindigd zijn. Een verhouding van ongeveer evenveel abortussen als volledige zwangerschappen lijkt te ver af te wijken van de verhouding die Schorter op West-europees vlak poneert. Zoals gezegd werd daar voor het stedelijk milieu een verhouding van één abortus op vier zwangerschappen genoteerd. Via die verhouding zou het aantal abortussen in 1920 in de steden Antwerpen, Brussel, Gent en Luik samen ongeveer 3.850 zijn. Hiermee rekening houdend, lijkt het cijfer dat Terlinden aanreikt overdreven.

Het aantal abortussen kan niet meer achterhaald worden gezien de illegaliteit waarin ze plaatsvonden. Er kan slechts gesteld worden dat er tussen 1880 en 1940 zeer veel abortussen gepleegd werden, gezien de talrijke advertenties voor abortiva en aborteuses en de grootteschaal die door eigentijdse waarnemers werd gehanteerd i.v.m. het aantal abortussen. Toenmalige observeerders zagen abortus bovendien als een doorslaggevende factor in de geboortedaling.

4. DE REACTIE OP DE ABORTUSPRAKTIJK: KATHOLIEK CONTRA EN PROGRESSIEF PRO

Deze gang van zaken lokte vanzelfsprekend een reactie uit. De reactie kwam laat en langzaam op gang; de abortuspraktijk had ondertussen de kans gekregen zich te verspreiden en uit te breiden en was nog moeilijk onder controle te brengen. Dit was hoogstwaarschijnlijk te wijten aan de taboesfeer die

58. Lemaire, *La Wallonie qui meurt*, 28.

59. Terlinden, "La lutte".

60. Terlinden, "La lutte".

61. *Statistisch jaarboek voor België en Belgisch Kongo*, (1940), 47.

rond abortus hing waardoor het voor de tijdgenoten zeer moeilijk was de proporties van de problematiek in te schatten.

4.1. Les devoirs de la vie conjugale

Het Belgische episcopaat doorbrak de stilte rondom de abortusproblematiek in 1909 met de herderlijke brief van kardinaal Mercier *Les devoirs de la vie conjugale*. Mercier inspireerde zich op de verontrustende statistische gegevens over de Belgische nataliteit van Camille Jacquart⁶² en nam de oplossingen in zedelijke richting over van de jezuet Arthur Vermeersch (Stengers, 1971, 1161-1167 en Van Praag, 1979, 13).⁶³ De enige weg om de situatie opnieuw te normaliseren leek de heropleving van de traditionele huwelijksmoraal; dit werd beoogd in de herderlijke brief.

In *Les devoirs de la vie conjugale* werden abortus en voorbehoedmiddelen op éénzelfde lijn gezet en in dezelfde sterke bewoordingen veroordeeld. De kerkelijke overheden waren van mening dat eenmaal de stap naar anticonceptie gezet, het maar een kleine stap naar abortus was. De neomalthusianen namen echter eveneens een anti-abortusstandpunt in: ze wilden via een betere verspreiding van voorbehoedmiddelen de illegale abortuspraktijken tegen gaan.⁶⁴ Het herderlijke schrijven bestempelde abortus en anticonceptie als een nationaal probleem dat wortelde in morele verzwakking; abortus tastte het recht van de staat op nakomelingschap, op toekomst aan. Als België geen maatregelen zou treffen zou het de weg van Frankrijk opgaan, dat op een regelrechte ontvolking afstevende. De rechten van de vrouw en van de ongeboren vrucht zijn de opvallende afwezigen in Merciers discours.

De herderlijke brief had allicht weinig of geen directe impact op de Belgische abortuspraktijk, al had ze wel binnenlandse en internationale theologisch-doctrinaire consequenties. De herderlijke brief van Mercier over de plichten van het huwelijksleven gaf het startsein voor een heuse katholieke "campagne" tegen de abortuspraktijk, die een veruitwendiging vond in het wetgevend

⁶². Jacquart was naast statisticus ook jurist en journalist. Later werd hij directeur van de Algemene Statistische Dienst en secretaris-generaal van het Ministerie van Buitenlandse Zaken. Werken: "La crise de la natalité en Belgique depuis 1901", "Mouvement de l'état civil de la population en Belgique pendant les années 1876 à 1900", *La dépression démographique des Flandres. Etude sur la natalité de l'arrondissement de Thielt*.

⁶³. Arthur Vermeersch was doctor in de rechten en in de politieke en administratieve wetenschappen. Daarnaast doceerde hij moraaltheologie. Sedert 1918 was hij professor aan de Gregoriana te Rome. Werken: *La peur de l'enfant dans les classes dirigeantes*, *Le problème de la natalité en Belgique*.

⁶⁴. Dit valt ook op te maken uit de titel van de neomalthusiaanse brochure *Plus d'avortements! Moyens scientifiques, licites et pratiques de limiter la fécondité de la femme*.

initiatief en die haar hoogtepunt zou vinden in de encycliek *Casti Connubii* van 1930 en de katholieke anti-campagnes daarna (Stengers, 1971, 1172-1173).

De kerk fulmineerde tegen een abortuspraktijk die veel geld opbracht voor sommige vroedvrouwen en geneesheren. Het zijn dan ook deze twee groepen die ze ging viseren en mobiliseren in haar campagne. De eerste stap bestond erin deze twee groepen te organiseren. Na de organisatievorming moesten aan de vroedvrouwen en geneesheren de zedelijke principes opnieuw bijgebracht worden die zij dan op hun beurt verder konden verspreiden. Het aanvankelijk sterk demografisch onderbouwde debat sloeg gaandeweg een meer zedelijk georiënteerde richting in.

4.2. Vroedvrouwen en geneesheren georganiseerd in de strijd tegen abortus

De organisatie van de vroedvrouwen kwam reeds in 1911 op gang met het overkoepelende Algemeen Vroedvrouwenverbond, dat opgevolgd werd door het Vlaams Vroedvrouwenverbond. Ondanks hun motto "*tegen de vrucht-afrijving*" besteedden de tijdschriften van deze verenigingen nauwelijks aandacht aan de Belgische abortuspraktijk. Het Vlaams Vroedvrouwenverbond nam het eerder op voor de individuele vrouw die bij haar om hulp kwam en voor de ongeboren vrucht, dan zich te willen inschakelen in een grootscheepse morele en demografische actie. De jezuïet Joseph Salsmans zag voor de vroedvrouw echter een belangrijke taak weggelegd: zij moest de hulpzoekende vrouw weer op het rechte pad brengen.⁶⁵

Ook de geneesheren werden aangemoedigd tot organisatievorming. In 1909 werden op initiatief van kardinaal Mercier door de Leuvense gynaecoloog en professor Ruffin Schockaert⁶⁶ een tiental geneesheren verenigd in de Nationale Bond tegen Voorbedachte Onvruchtbaarheid met als doel de "*dépopulation criminelle*" (abortus en contraceptie) te bestrijden (Van Praag, 1979, 13). In 1920 werd het Vlaams Geneesherenverbond gesticht en twee jaar later werd de duidelijk meer katholiek georiënteerde "*Société Saint Luc*" met haar tijdschrift *Saint Luc Médical*, in het leven geroepen. De "*Société Saint Luc*" verzamelde prominente leden die allen tot de universitaire wereld behoorden, bij voorkeur theologen en gynaecologen. Godsdienst en wetenschap gingen

⁶⁵. Jozeph Salsmans was professor in de moraal verbonden aan het theologisch college der jezuïeten te Leuven. Werken: *Geneeskundige plichtenleer, Plichtenboekje voor zieken-verpleging*.

⁶⁶. Ruffin Schockaert doceerde aan de Leuvense universiteit gyneacologie, verloskunde, geneeskundige plichtenleer en praktijk van de gyneacologie.

hand in hand om de medische wereld, en dan vooral de toekomstige leden ervan, het zedelijke principe van respect voor het ongeboren leven opnieuw bij te brengen. De drie belangrijkste thema's in de katholieke tijdschriften van en voor geneesheren en in de boekjes bestemd voor de opleiding van de artsen, waren: de medische abortus (die in sommige gevallen gerechtvaardigd was als indirecte ingreep, maar steeds zondig was)⁶⁷, het beroepsgeheim (dat in tegenstelling tot de oproep van procureur-generaal Terlinden moest behouden blijven)⁶⁸ en de taak van de arts in het bestrijden van de abortuspraktijk (nl. de ingreep weigeren en de vrouw overhalen van haar voornemen af te zien)⁶⁹.

4.3. De wet van 1923 (1911-1923)

Gelijktijdig met de katholieke anti-abortus campagne werd vanaf 1911 in het Parlement op initiatief van Charles Woeste en na herhaalde ontwerpen van Minister van Justitie Carton De Wiart, gewerkt aan een verstrenging van de wet inzake abortus en anticonceptie. Dit wetgevend werk resulteerde in de wet van 1923, die het aanzetten tot vruchtafdrijving en de propaganda voor voorbehoedmiddelen zou verbieden. Hoewel er in Kamer en Senaat door geen enkele politicus om de legalisatie van abortus werd gevraagd en hoewel de besprekingen voornamelijk over de toevoeging van een verbod op reclame voor contraceptiva handelden, kwamen tijdens de besprekingen verschillen in de kadrering van het abortusprobleem naar voren. De katholieken vonden een wetsverstrakking noodzakelijk, maar er werd niet veel van verwacht; de échte redding moest komen van de religie. Ook de socialisten waren voor een verbod op reclame voor contraceptiva en abortiva en het socialistische kamp was het roerend eens met de katholieke stellingname inzake vruchtafdrijving, al hadden ze zich tot dan toe niet gestoord aan de talrijke annonces die in de socialistische dagbladen verschenen. Zij verzetten zich wel tegen het katho-

⁶⁷. Salsmans, *Geneeskundige plichtenleer*, 129. Schockaert, *Geneeskundige plichtenleer*, 94. "Morale et médecine: dans le cas de vomissements incoercibles de la grossesse, l'avortement est-il licite avant que l'enfant soit viable?", *SLM*, (5.1923), 64. De Boeck, "Avortement direct et indirect", *SLM*, (1.1934), 25-29. Kouwer, "Afdrijven der vrucht op gronden van geneeskundige aard", *VGT*, (1.1929), 11-13. Daubresse, "A propos de la brochure "Le droit de l'enfant à naître"", *SLM*, (2.1928), 21-22.

⁶⁸. Terlinden, *La lutte contre l'avortement. Le secret médical*. Van Langendonck, "La répression des avortements et le secret professionnel", *SLM*, (3.1925), 5-6.

⁶⁹. Clément, *Le droit de l'enfant à naître*, 142. Dauwe, "Wat vermag de geneesheer tegenover de ontvolking?", *BNBVO*, (3.1911), 39-40. "Geneesheren en Ontvolking", *BNBVO*, (3.1911), 40-41. Hubert, *Le devoir du médecin*, 58. Van Hoeck, "Responsabilité des medecins dans la question de la natalité; conduite à tenir à l'égard de l'avortement", *SLM*, (2.1925), 30-31.

lieke motief nl. dat de wetwijziging ingegeven werd door de Goddelijk wet; zij verwierpen dit als een confessionalisering van de strafwet. De liberalen namen opvallend weinig deel aan het debat.

Tijdens de stemmingen waren vele verkozenen afwezig; de wet werd zowel in de Kamer als in de Senaat goedgekeurd door een gemengde meerderheid van katholieken, socialisten en liberalen.⁷⁰ De socialisten vormden omwille van de confessionele redenen van de katholieken de belangrijkste groep neenstemmers, terwijl de liberalen vooral opvielen door hun afwezigheid.

De wet van 1923 bemoeilijkte de neomalthusiaanse organisatievorming in hoge mate, maar de mondelinge en schriftelijke propaganda en de verspreiding van voorbehoedmiddelen gingen gewoon door (Steverlynck, 1988, 13). De nieuwe wet zorgde wel voor een snelle verdwijning van de annonces uit de kranten, maar de wortels van de abortuspraktijk werden er niet door geraakt. Ook de katholieke actie via de vroedvrouwen en de geneesheren leverde weinig resultaten op. Kerk en wet hadden immers niet de hele medische staf achter zich. Medici die voor abortus waren, zwegen, maar de redenen die deze artsen en vroedvrouwen dwongen geen ruchtbaarheid aan hun praktijken te geven, verhinderden hen niet ze uit te voeren. In de jaren twintig en dertig bestonden er Belgische "abortusklinieken" of "avortariums" waar de ingreep op een professionele manier door vroedvrouwen en artsen werd uitgevoerd; gefortuneerde Hollandse dames kwamen zelfs naar Brussel om hun zwangerschap te laten onderbreken.⁷¹ De abortuspraktijk had blijkbaar een schaalvergroting ondergaan. Andere aanwijzigingen dat de abortuspraktijk nog niet van de Belgische bodem was verdwenen waren o.a. het stabiel blijven

⁷⁰ Op 12 juli 1922 werd het wetsvoorstel in de Kamer gestemd. Van de 186 volksvertegenwoordigers namen er slechts 129 deel aan de stemming. 83 leden stemden voor, 36 tegen en 10 kamerleden onthielden zich. Van de 80 katholieken stemden 61 pro, 1 onthield zich en 18 waren afwezig. Van de 33 liberalen stemden 15 pro, 2 tegen, 2 onthielden zich en 14 waren afwezig. Van de 67 BWP'ers stemden 34 tegen, 6 voor, 6 onthielden zich en 21 waren afwezig. Van de 4 Vlaams-nationalisten stemde 1 pro en 3 waren afwezig. Ook de enige communist was afwezig.

Op 30 mei 1923 werd het ontwerp in de Senaat gestemd. Van de 153 senatoren namen er slechts 97 deel aan de stemming. De wet werd aangenomen met 69 stemmen voor, 25 stemmen tegen en 3 onthoudingen. Van de 65 katholieken stemden 49 pro, de anderen waren afwezig. Van de 53 BWP'ers stemden 25 tegen, 6 pro, 3 onthielden zich en 19 waren afwezig. Van de 30 liberalen stemden 14 voor, 16 waren afwezig.

De veralgemening van tegenstemmers tot voorstanders van abortus zou een vertekend beeld opleveren omdat in het Parlement de discussies vooral draaiden rond voorbehoedmiddelen.

⁷¹ Valkhoff, *Abortus Provocatus en strafrecht. Een juridies-sociologies onderzoek naar de doelmatigheid van de bestraffing der vruchtafdrijving*, 91. Terlinden, *La lutte contre l'avortement. Le secret médical*, 32.

van het aantal vroedvrouwen, ondanks hun lagere bezettingsgraad, een aantal abortusveroordeelden (dat door de nieuwe wet trouwens niet naar omhoog werd gebracht) en het feit dat toenmalige observeerders erop wezen dat het aantal abortussen bleef stijgen.

In de jaren dertig deed zich een polarisering voor in de abortusproblematiek. Twintig jaar na het verschijnen van de herderlijke brief van Mercier, die een wetsverstrakking en een grootscheepse katholieke actie had ontketend, bleek dat de realiteit haar eigen weg ging en dat de abortuspraktijk zich weinig of niet stoorde aan de strijd die tegen haar was aangegaan. Als reactie gingen Belgische katholieke kringen in de jaren dertig hun anti-standpunt met vernieuwde hevigheid verdedigen, hierin aangemoedigd en ondersteund door de encycliek *Casti Connubii*. Anderzijds was de abortuspraktijk al zo sterk "ingeburgerd" dat het taboe begon af te brokkelen en dat er in bepaalde gevallen openlijk voor legalisatie van abortus werd gepleit. In de jaren dertig verzamelden Geert Grub en Marc Lanval rond zich een groep van progressieven die zich uitspraken voor een beperkte legalisatie, waarover later meer.

4.4. "Casti Connubii"

Op 31 december 1930 verscheen de encycliek van Pius XI over het christelijke huwelijk, *Casti Connubii*. De encycliek werd gekenmerkt door een strenge, afwijzende houding inzake anticonceptie en abortus. De man achter de encycliek was, net als bij de herderlijke brief van Mercier, Arthur Vermeersch. De belangrijkste aanleiding voor de encycliek vormde de Lambethconferentie van de Anglicaanse kerk in augustus 1930 die het gebruik van contraceptiva niet meer in alle gevallen afkeurde (De Wolf, 1972, 509-541). De encycliek had tot doel de biechtvaders en de pastoors aan te zetten de basisprincipes van het christelijke huwelijk opnieuw onder het volk te verspreiden en zo de anticonceptionele en abortuspraktijken tegen te gaan. Ook in België werd aan deze oproep gehoor gegeven; om de popularisatie ervan mogelijk te maken werd de encycliek vertaald en omgegoten in de vorm van de traditionele catechismus.⁷²

De encycliek veroorzaakte in België een verstrakking en een schaalvergroting van de katholieke anti-abortus campagne zowel op het niveau van de vroedvrouwen als op dat van de geneesheren. Kort na de encycliek *Casti Connubii*

⁷² Zo stelde Arthur Vermeersch in 1931 de *Kathechismus van het Christelijke Huwelijk volgens de encycliek Casti Connubii* op.

verscheen het eerste nummer van *De Vroedvrouw. Tweemaandelijksch orgaan van de Christelijke Vroedvrouwenverenigingen*. De Christelijke Vroedvrouwenverenigingen reageerden, in navolging van de encycliek, sterk op de stemmen voor legalisering van abortus en *De Vroedvrouw* gaf duidelijke richtlijnen aan de vroedvrouwen in hun strijd tegen de vruchtafdrijving.

Ook de katholieke geneesheren ageerden intenser in de jaren dertig. Het leeuwedeel van de aandacht ging uit naar het weerleggen van de medische indicaties⁷³ en het bestuderen van de medische gevolgen van abortus.⁷⁴ Via het wegnemen van alle redenen om een medische abortus uit te voeren, trachtten de Belgische geneesheren het interpretatieprobleem omtrent de directe en indirecte vruchtafdrijving, dat uit de encycliek was ontstaan, uit de weg te gaan. De medische staf boog zich in de jaren dertig over de medische gevolgen van abortus. De wetenschappelijke informatie hierover, die aanvankelijk voor een medisch publiek bestemd was, werd overvloedig vulgairiseerd en aangewend om vrouwen af te schrikken. In de jaren twintig en dertig kwam ook de Russische overheid gedeeltelijk terug op de legalisatie van abortus, die in 1917 ingevoerd was. Dit werd door de Belgische artsen aangegrepen om de Russische legalisatie over de hele lijn als negatief voor te stellen en zo de stemmen voor een mildering van de abortuswet, die in België in de jaren dertig de kop opstaken, te onderdrukken.⁷⁵

4.5. Stemmen pro legalisering van abortus

Op Europees niveau was er in de jaren twintig en vooral dertig een tendens tot strafvermindering inzake abortus te constateren.⁷⁶ In Nederland ijverde de Nederlandse afdeling van de Wereldbond voor Sexuele Hervorming ("Weltliga für Sexualreform") voor een versoepeling van de wetgeving inzake

⁷³. Clément, *Le droit de l'enfant à naître. Réflexions pour les médecins et les non médecins*.

⁷⁴. Een standaardwerk over de negatieve gevolgen van abortus was de studie van Schockaert, "De gevaren van vruchtafdrijving en neo-malthusianisme voor het vrouwelijk organisme", *VGT*, (1932), 737-747, 759-766, 775-784, 797-800.

⁷⁵. "Abortus in Sowjet Rusland", *VGT*, (2.1933), 115-116. "Abortus in Rusland", *VGT*, (2.1931), 145-146. Wagon, "De ervaringen met de wettelijk toegelaten vruchtafdrijving in Sovjet Rusland", *TVVSG*, (9.1933), 137.

⁷⁶. In Duitsland kwam die strafverlaging er in 1926, in Denemarken in 1930. Vanaf maart 1932 werd in Zwitserland abortus toegestaan indien zij "lege artis" uitgevoerd werd ter voorkoming van een ernstig gevaar voor het leven of de gezondheid van de moeder. De noodzakelijkheid van een zwangerschapsonderbreking moest bevestigd worden door een tweede geneesheer en de toestemming van de vrouw of haar wettelijke vertegenwoordiger was eveneens vereist. De nieuwe Poolse en Tsjechooslovaakse strafwetboeken van 1932 aanvaardden abortus om medische redenen en in geval van juridische indicaties zoals verkrachting.

abortus.⁷⁷ In België was er nog geen afdeling van de Wereldbond voor Sexuele Hervorming. Hier werd door enkele individuen geijverd voor eenzelfde aanpassing van de abortusartikels van het strafwetboek. Het waren hoofdzakelijk Geert Grub⁷⁸ en Marc Lanval⁷⁹ die opkwamen voor geboortenregeling met behulp van voorbehoedmiddelen en abortus. De abortusartikels werden door Grub onrechtvaardig en "moordend" genoemd: om één vrouw te kunnen straffen lieten ze toe dat 160 andere vrouwen stierven. Abortus verbieden was volgens Grub een verloochening van het recht van de vrouw op vrijheid en zelfbeschikking. De Russische ervaring werd aangevoerd door hen om aan te tonen dat van de legalisatie niets dan goeds te verwachten viel.⁸⁰ Zowel Geert Grub als Marc Lanval wezen er wel op dat abortus nooit meer dan een "nooduitweg" mocht worden, maar dat de mogelijkheid om in uiterste nood over te gaan op abortus niet mocht ontbreken. Om deze "nooduitweg" te vrijwaren verscheen in het decembernummer van *Lumière et Liberté. Organe Officiel de la ligue belge de propagande Hélioophile*, het tijdschrift van de nudistenorganisatie Hélios, een voorstel tot wetswijziging, dat de abortus toestond indien die werd uitgevoerd door een arts om medische of sociale redenen binnen de eerste honderd dagen van de zwangerschap.⁸¹

5. CONCLUSIE - ABORTUS: EEN TOEGANKELIJKE GEBORTENBEPERKENDE PRAKTIJK

Abortus was een toegankelijke methode om aan geboortenbeperking te doen. De abortustechnieken waren eenvoudig en werden aangewend zowel door professionele aborteurs en aborteuses als door medisch ongeschoolde uit-

^{77.} *Sexualnot und Sexualreform. Verhandlungen der Weldliga für Sexualreform*, 434.

^{78.} Gerard Henri Jules Maria Pijnenburg (1896-1980) vestigde zich in 1930 in Kalmthout, waar hij als café-uitbater en zondagsschrijver zijn brood verdiende. In 1923 maakte hij onder de naam Geert Grub de studie over abortus *Voor geboorteregeling. Het vraagstuk der vruchtafdrijving en wat er onder Sociologies, Zedelik, Hygienies en Wetenschappelik opzicht bij kijken komt*.

^{79.} Marc Lanval was dokter in de sociale wetenschappen aan de ULB, lid van het Instituut voor Toegepaste Psychologie en veelschrijver van boeken over sexuologie, liefde en huwelijk.

^{80.} Grub, *Het gerecht in zedenzaken*, 118.

^{81.} Lanval, "La réforme juridique des lois sexuelles", *Lumière et Liberté*, (12.1935), 1. De inhoud van het voorstel baseerde Marc Lanval op de enquête over de sexualiteitsbeleving van zijn vrouwelijk lezerspubliek *L'Amour sous le masque. Une enquête sur la vie intime de la femme* die hij organiseerde in 1934 en 1936. Hierin werd naar de wenselijkheid van legale abortus gepeild. 93,3% van de deelnemende vrouwen was voor de toelating van een medisch gecontroleerde abortus.

voeders. Bovendien werd de kans op overlijden aan de gevolgen van abortus sterk gereduceerd ten gevolge van een meer nauwgezette sterilisatie van de instrumenten. De meeste abortieve geneesmiddelen hoorden thuis in de wereld van de kwakzalverij, toch werden er in sommige apotheken ook efficiënte abortiva verkocht. De abortieve medicijnen en instrumenten waren vrij bij de apotheker te koop en werden onder vrouwen uitgeleend.

De toegankelijkheid van abortus werd verhoogd door de verschillende informatiekanaalen die ter beschikking stonden. Het was eenvoudig een adres van een aborteuse, van een dokter die abortussen uitvoerde of van een apotheker die abortieve produkten verkocht, te bekomen. Deze informatie ging van mond tot mond, ze vormde een onderdeel van de vrouwencultuur. Een ander informatiekanaal vormde de reclame in de kranten. Voedvrouw-aborteusen vestigden zich in de makkelijk te bereiken stationsbuurten. Bovendien vormden de prijzen van de abortieve produkten geen onoverkomelijk probleem. Wanneer men de abortus liet uitvoeren door een professionele voedvrouw of dokter lag de prijs duidelijk hoger, maar een abortus die uitgevoerd werd door een medisch ongeschoolde vrouw uit de buurt was betaalbaar.

Het strafwetboek verbood abortus met weinig kracht en resultaat. Het aantal abortusveroordeelden was en bleef over de hele periode 1880-1940 opvallend laag, nochtans wezen de annonces de weg naar "de plaats van de misdaad". Ondanks de katholieke meerderheid in het Parlement in de periode 1884-1914, werd de wet dus zeer weinig toegepast. De tendens tot correctionalisering in een aantal rechtzaken wijst bovendien op de intentie tot strafverlaging en vrijspraak. De strafwet faalde op een driedubbele wijze: ze faalde in het bestraffen van een frequente misdaad; ze bewerkstelligde dat abortus volledig achter de schermen uitgevoerd werd, wat kwakzalverij en onprofessionele ingrepen uitlokte; ze had tot gevolg dat voornamelijk vrouwen uit de lagere sociale lagen in de weinige gerechtszaak betrokken geraakten.

De tegenstanders van de strafwet terzake noemden haar een "*klassewet*", aangezien volgens hen 92% van de voorgeleide vrouwen tot de armste sociale lagen behoorde. Uit de studies over de abortuspraktijk op Westeuropees niveau bleek nochtans dat abortus in alle lagen van de bevolking voorkwam. Wel hadden de hogere sociale lagen mogelijk een betere kennis van de contraceptie en kwam abortus er dus minder vaak voor; allicht hadden ze ook toegang tot kanalen om abortus in alle discretie te laten uitvoeren.

Op 3 april 1990 werd abortus in België gelegaliseerd door de goedkeuring van het wetsvoorstel Lallemand/Herman-Michielsen. Het valt op dat de legalisatie onder ongeveer dezelfde voorwaarden gebeurde die al werden geformuleerd in de jaren dertig door Geert Grub en Marc Lanval: medische en sociale redenen volstaan om over te gaan op abortus in de eerste twaalf weken van de zwangerschap. In de naoorlogse periode ging de Belgische abortus-

praktijk fel achteruit en Belgische vrouwen reisden in de tweede helft van de jaren zestig naar Groot-Brittannië om een einde te stellen aan hun ongewenste zwangerschap; in de jaren zeventig trokken Belgische vrouwen vaak naar Nederland. De uiteindelijke legalisatie van abortus was het gevolg van een langzame mentaliteitswijziging die vanaf de negentiende eeuw werd veroorzaakt door sociaal-economische mutaties, liberalisering, secularisering, de "sexuele revolutie", de vrouwenbeweging en de vrijzinnigheid (Witte, 1993 en Marques-Pereira, 1989).

BIBLIOGRAFIE

Gerechtelijke dossiers

Correctionele dossiers van de Rechtbank van Eerste Aanleg van Antwerpen

Griffienummers: 1617 (1891), 2655 (1895), 2575 (1909), 3500 (1909), 3518 (1909), 1254 (1910), 1583 (1910), 2216 (1910), 2732 (1910), 355 (1912), 1970 (1912), 3176 (1912), 36 (1925), 6321 (1925), 1165 (1926), 3564 (1926), 5401 (1926), 5523 (1926), 3587 (1927), 2131 (1928), 2073 (1929), 639 (1935), 3568 (1936), 780 (1938)

Correctionele dossiers van de Rechtbank van Eerste Aanleg van Gent

Griffienummers: 87062 (1894), 6080 (1900), 6987 (1900), 6988 (1900), 7335 (1900), 85785 (1922), 18217 (1933), 26594 (1936), 31375bis (1937), 31785 (1937), 33621 (1938)

Dossiers van het Hof van Beroep van Gent

Griffienummers 25557 (1902), 29753 (1906), 38632 (1914), 39433 (1915), 42935 (1920), 48216 (1927), 52019 (1933), 54004 (1936), 55185 (1937), 56354 (1938)

"Abortus in Rusland", *VGT*, 1931, 2, pp. 145-146.

"Abortus in Sowjet Rusland", *VGT*, 1933, 2, pp. 115-116.

Annuaire Statistique de la Belgique, 1881-1901.

Annuaire Statistique de la Belgique et du Congo Belge, 1911-1932.

Chambre des Représentants - Document, 1912-1913, document nr. 213.

CLEMENT, *Le droit de l'enfant à naître*, Brugge, 1935.

DAUBRESSE (F.), "A propos de la brochure "Le droit de l'enfant à naître"", *SLM*, 1928, 2, pp. 17-24.

DAUWE (O.), "Wat vermag de geneesheer tegenover de ontvolking?", *BNBVO*, 1911, 3, pp. 37-45.

DE BOECK (R.), "Avortement direct et indirect", *SLM*, 1934, 1, pp. 25-29.

DEMBOUR (E.), *Pour une politique de natalité*, Brussel, 1928.

DUPONT-BOUCHAT (M.-S.), "Criminalité féminine - Justice masculine. Les femmes devant la justice des hommes en Belgique au 19e siècle. Discours et pratiques", in L. COURTOIS e.a., *Femmes et pouvoirs. Flux et reflux de l'émancipation féminine depuis un siècle*, Louvain-La-Neuve-Brussel, 1992.

DUPONT-BOUCHAT (M.-S.) e.a., "En marge du travail: Femmes criminelles - femmes en prison", in L. COURTOIS e.a., *Femmes des années 80. Un siècle de condition féminine en Belgique (1889-1989)*, Louvain-La-Neuve-Brussel, 1989.

DUSSART (H.) en GADEYNE (G.), "Clementine de Nie (1873-1955), vroedvrouw te Ronse", *Annalen. Geschied- en oudheidkundige kring van Ronse en het tenement van Inde*, 1984, pp. 167-172.

DE WOLF (A.), "Lambeth 1930 over huwelijk en contraceptie", *Ephemerides Theologicae Lovanienses*, 1972, pp. 509-541.

- "Geneesheren en Ontvolking", *BNBVO*, 1911, 3, pp. 40-41.
- Gerechtelijke Statistiek van België, 1931-1940*, pp. 127, 162-134.
- GRUB (G.), *Het gerecht in zedenzaken*, Heide, 1938.
- GRUB (G.), *Voor Geboorteregeling. Het vraagstuk der vruchtafdrijving en wat er onder Sociologies, Zedelik, Hygiënies en Wetenschappelijk opzicht bij kijken komt*, Aalst, 1923.
- HUBERT (E.), *Le devoir du médecin. Leçons de déontologie*, Leuven, 1926.
- JACQUART (C.), "La crise de la natalité en Belgique depuis 1901", *Revue Sociale Catholique*, 1913, pp. 161-169.
- JACQUART (C.), *La dépression démographique des Flandres. Etude sur la natalité de l'arrondissement de Thielt*, Brussel, 1905.
- JACQUART (C.), "Mouvement de l'état civil de la population de Belgique pendant les années 1876 à 1900", *Bulletin de la commission centrale de statistique*, 1906, pp. 295-424.
- JAMAR, *Répertoire décennal de la jurisprudence Belge contenant l'analyse de toutes les décisions rendues en Belgique*, Brussel, 1890-1946.
- Journal des Tribunaux*, 20.11.1913, pp. 1241.
- KOUWER, "Afdrijven der vrucht op gronden van geneeskundige aard", *VGT*, 1929, 1, pp. 11-13.
- LANVAL (M.), *L'Amour sous le masque. Une enquête sur la vie intime de la femme*, Brussel, 1947.
- LANVAL (M.), "La réforme juridique des lois sexuelles", *Lumière et Liberté*, 1935, 12, pp.1-3.
- LEMAIRE (A.), *La Wallonie qui meurt*, Brussel, 1920.
- LESTHAEGE (R.J.), *The Decline of Belgian Fertility. 1800- 1970*, Princeton-New Jersey, 1977.
- MARQUES-PEREIRA (B.), *L'avortement en Belgique. De la clandestinité au débat politique*, Brussel, 1989.
- MERCIER (D.), *Les devoirs de la vie conjugale*, Mechelen, 1911.
- MICHOTTE (F.), "L'évolution des prix de détail en Belgique de 1830 à 1913", *Bulletin de l'Institut des Sciences Economiques*, 1936, 10, pp. 345-357.
- "Morale et médecine: dans le cas de vomissements incoercibles de la grossesse, l'avortement est-il licite avant que l'enfant soit viable?", *SLM*, 1923, 5, pp. 64.
- Pandectes Périodiques*, 20.11.1913, pp. 43.
- Pasicrisie Belge*, 20.11.1913, pp. 70-71.
- PEETERS (M.), "L'évolution des salaires en Belgique de 1831 à 1913", *Bulletin de l'Institut des Sciences Economiques*, 1939, 8, pp. 389-419.
- PIUS XI, *Casti Connubii*, Mechelen, 1931.
- Revue de Droit Pénal et de Criminologie*, 20.11.1913, pp. 51-52.
- ROY, *L'avortement, fléau national, causes, remèdes, conséquences*, Parijs, 1947.
- SALSMANS (J.), *Geneeskundige Plichtenleer*, Brugge, 1919.
- SALSMANS (J.), *Plichtenboekje voor ziekenverpleging*, Leuven, 1926.
- SCHOCKAERT (R.), *Geneeskundige Plichtenleer*, Leuven, 1942.
- SCHOCKAERT (R.), "De gevaren van vruchtafdrijving en neo-malthusianisme voor het vrouwelijk organisme", *VGT*, 1932, pp. 737-747, 759-766, 775-784, 797-800.
- SCHOOYEN (W.), "Bakers en vroedvrouwen in Essen en omgeving", *De Spycker. Orgaan van de heemkundige kring Essen*, 1983, pp. 81-93.
- SCHORTER (E.), *A History of Womens Bodies*, Londen, 1983.
- Sexualnot und Sexualreform. Verhandlungen der Weldliga für Sexualreform*, Wenen, 1931.
- Statistisch Jaarboek voor België en Belgisch Kongo*, 1940, pp. 47.
- Statistique Judiciaire*, 1900, pp. 140-141, 152-159; 1910, pp. 178-247; 1920, pp. 82-91, 223; 1930, pp. 108-109.
- STENGENS (J.), "Les pratiques anticonceptionnelles dans le mariage au XIXe et au XXe

siècle: problèmes humains et attitudes religieuses", *Revue Belge de Philologie et d'Histoire*, 1971, I en II, pp. 403-481, 1119-1174.

STERVERLINCK (C.), *Omtrent geboortenregeling. Een onderzoek naar de problematiek van bewust ouderschap van 1919 tot 1939*, Licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, dept. Pedagogische Wetenschappen, 1988.

TERLINDEN (V.), "La lutte contre la dépopulation" *Le Soir*, 16.06.1927.

TERLINDEN (V.), *La lutte contre l'avortement. Le secret médical*, Brussel, 1924.

200 jaar vrijzinnigheid in België. 1789-1989, Brussel, 1989.

VAKLHOFF (J.), *Abortus Provocatus en Strafrecht. Een juridisch-sociologisch onderzoek naar de doelmatigheid van de bestraffing der vruchtafdriving*, Haarlem, 1933.

VANDEBOSSCHE (D.), *Abortus Provocatus*, Gent, 1986.

VANDEBROEKE (Ch.), "Karakteristiek van het huwelijks- en voortplantingspatroon in Vlaanderen en Brabant (17e-19e E)", *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 1976, pp. 107-145.

VANDEBROEKE (Ch.), "Seksualiteit en vruchtbaarheidscontrole rond 1900. Een terreinverkenning", *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 1978, pp. 197-221.

VAN LANGENDONCK, "La répression des avortements et le secret professionnel", *SLM*, 1925, 3, pp. 4-7.

VAN HOECK (E.), "Responsabilité des medecins dans la question de la natalité; conduite à tenir à l'égard de l'avortement", *SLM*, 1925, 2, pp. 29-31.

VAN LOOK (M.), "Abortus en de wet", *Kultuurleven*, 1971, pp. 17-28.

VAN PRAAG (Ph.), *Het bevolkingsvraagstuk in België. Ontwikkeling van standpunten en opvattingen (1900-1977)*, Antwerpen-Amsterdam, 1979.

VAN PRAAG (Ph.), "De opkomst van het nieuw-malthusianisme in Vlaanderen", *Tijdschrift voor Sociale geschiedenis*, 1977, pp. 197-220.

VELLE, (K.), "De vroedvrouw in de negentiende eeuw. Een beroep in verdrukking?", *Oostolaamse Zanten*, 1990, pp. 75-92.

VERMEERSCH (A.), *La peur de l'enfant dans les classes diri-geantes*, Leuven, 1909.

VERMEERSCH (A.), *Le problème de la natalité en Belgique*, Brussel, 1910.

VERMEERSCH (A.) *Kathechismus van het christelijk huwelijk*, Brugge, 1912.

WAGON, "De ervaringen met de wettelijk toegelaten vruchtafdriving in Sovjet Rusland", *TVVSG*, 1933, 9, pp. 135-139.

WALKOWITZ (J.), "Bedreigende seksuele praktijken", in G.Duby e.a., *Geschiedenis van de vrouw. De negentiende eeuw*, Amsterdam, 1993.

WITTE (E.), "De liberalisering van de Abortus-wetgeving in België (1970-1990)", in M. Scheys, *Abortus. Rapporten en perspectieven omtrent vrouwenstudies*, IV, Brussel, 1993.

AFKORTINGEN

BNBVO	Bulletijn van de Nationale Bond tegen Voorbedachte Onvruchtbaarheid
DV	De Vroedvrouw. Twee maandelijksch orgaan van de Christelijke Vroedvrouwenverenigingen
SLM	Saint Luc Médical
TVVSG	Tijdschrift voor Verpleegkunde, Vroedkunde en Sociale Geneeskunde. Orgaan van het Vlaamsch Congres voor Verpleegkunde, Vroedkunde en Sociale Geneeskunde
VGT	Vlaamsch Geneeskundig Tijdschrift

L'avortement en Belgique, 1880-1940

KAREN CELIS

RÉSUMÉ

La croissance extraordinaire du nombre d'avortements qui a eu lieu vers 1880 en Europe occidentale ne peut que se manifester en Belgique. Suite aux innovations introduites dans le pays, le nombre d'interruptions volontaires de grossesse y augmente fortement. L'avortement y devient même une méthode contraceptive largement accessible: en 1910, les dernières pages des journaux *Le Soir*, *La Flandre Libérale*, *L'Etoile Belge*, *Vooruit* et *Le Peuple* comportent des annonces d'accoucheuses-avorteuses et pour des produits abortifs. Des adresses et des renseignements sur les techniques à utiliser s'échangent oralement. D'ailleurs, les médicaments abortifs et les différents remèdes sont en vente libre dans les pharmacies. En Belgique, les pratiques abortives se multiplient donc pendant la période étudiée. La baisse du taux d'occupation des accoucheuses indique que certaines d'entre elles voient dans l'avortement une source de revenus supplémentaire.

Le nombre exact des interruptions volontaires de grossesse demeure inconnu. Il ne s'agit certainement pas d'un phénomène d'une ampleur secondaire. En témoignent la baisse du taux d'occupation des accoucheuses, le nombre d'annonces émanant d'accoucheuses-avorteuses et l'importance qu'y attachent les observateurs contemporains.

Les articles du Code Pénal de 1867, qui visent à combattre l'avortement, sont voués à l'échec. Ce sont principalement des femmes des classes inférieures, sujettes au contrôle social, qui sont impliquées dans les procès, au demeurant peu fréquents. Pour les membres de la profession médicale, la loi prévoit une échappatoire: il doit y avoir "intention criminelle" lors de l'avortement.

Les pratiques abortives suscitent, évidemment, des réactions violentes. En 1909, dans une lettre pastorale du cardinal Mercier intitulée *Les devoirs de la vie conjugale*, l'épiscopat belge dénonce l'avortement. C'est là le début d'une véritable campagne catholique en la matière, qui débouche sur la loi sévère de 1923, dont Charles Woeste prend l'initiative. Trois groupes sont mobilisés dans cette lutte contre l'avortement: les accoucheuses, les médecins et le clergé.

Dans les années trente, cependant, il est clair que malgré les dispositions législatives qui les combattent, les pratiques abortives n'ont pas encore disparu du territoire belge. Nous retrouvons même des traces de cliniques spécialisées en ce domaine dans les années vingt et trente. La discussion se polarise. Encouragés et appuyés par l'encyclique *Casti Conubii* de Pie XI, les catholiques belges font part de leur réprobation avec une ardeur renouvelée. Dans l'autre camp,

Geert Grub et Marc Lanval plaident ouvertement, dans le journal progressiste nudiste *Lumière et Liberté*, en faveur d'une légalisation limitée de l'avortement, et ce dans les conditions spécifiques que l'on retrouve, légèrement modifiées, dans la loi belge sur l'avortement d'avril 1990.

Abortion in Belgium, 1880-1940

KAREN CELIS

SUMMARY

The abortion revolution occurring circa 1880 in Western Europe also had a manifest impact on Belgium. The qualitative innovations supporting this revolution were introduced here too and resulted in an increasing abortion rate. Abortion thus became an accessible form of contraception: the back pages of *Le Soir*, *La Flandre Libérale*, *L'Etoile Belge*, *Vooruit*, and *Le Peuple* showed advertisements of midwives-abortionists and abortive products. Addresses and information on techniques to be used were also spread by word of mouth, abortive medicines and remedies were available over the counter in any pharmacy. Belgian abortion practice flourished and the downward tendency of the midwives' occupation degree within the period examined shows that many a midwife made some money on the side by performing abortions.

The exact number of abortions remains an unanswered question, but bearing in mind the rise in advertisements of midwives-abortionists and abortive products, the decline of the midwives degree of occupation and the scale used by contemporary observers to estimate the abortion rates, it seems safe to say it was not a marginal phenomenon.

The 1867 criminal code sections on abortion failed to control the abortion practice. Particularly women of the lower strata of society were involved in the rare lawsuits concerning this matter, for they fell victim to social control, whereas the law provided the medical staff with a way out by stipulating the "necessity of criminal intentions" when carrying out an abortion.

The flourishing abortion practice in Belgium inevitably provoked reactions. The abortion issue taboo was brooken down in 1909 by the Belgian episcopate, in this case a pastoral letter of cardinal Mercier. His *Les devoirs de la vie conjugale* gave the go-ahead to a true catholic campaign against abortion practice, culminating in a more rigid abortion law in 1923, on the initiative of Charles Woeste. The three groups partaking in the catholic struggle against abortion were the midwives, the doctors and the clergymen.

In the Thirties it became obvious that, in spite of the Belgian abortion law, the abortion practice had not yet disappeared from Belgian territory (in the Twenties and Thirties traces of "abortion clinics" can be found) and the debate on the abortion issue polarised. The Belgian catholic circles started defending their anti-position with renewed intensity, encouraged and supported by the encyclical *Casti Connubii* (Pius XI). On the other hand Geert Grub and Marc Lanval pleaded openly in the progressive nudist magazine *Lumière et Liberté* for a limited legislation of abortion under certain conditions that, although

slightly altered, can be recognised in the Belgian abortion law of April 1990.